

Kuzmíková, Jana

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej vojnovnej literatúre

Новая русистика. 2013, vol. 6, iss. 1, pp. [41]-71

ISSN 1803-4950 (print); ISSN 2336-4564 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128368>

Access Date: 07. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Jana KUZMÍKOVÁ
(Bratislava)

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej vojnovnej literatúre

The Brother or the Oppressor: Reasons and Consequences of the Extraordinary Position of the Russian in Slovak War Literature

Russophilia and Slavism, i.e. the love of Russia and its culture and at the same time the reliance on the firmness and power of this biggest Slavic state and protector of the Slavic language family, are views deeply rooted in the Slovak past. In literature, this attitude of the small Slovak nation towards great Russia was not challenged until the World War I and the Great October Revolution. As some Slovak writers (e.g. J. Jesenský, J. Gregor Tajovský, J. Augusta, M. Gacek) took part in the war on the Eastern Fronts, whether they wanted or not, the Slovaks' traditional views of Russia were contradicted with their harsh war and revolution experiences.

During the inter-war period the young generation refused the older conservative branch of Slovak culture (which was also a bearer of the Russophile principles), and systematically gained inspiration from modern Western culture. The interest in Russia and its culture was revived, when a new German military threat was beginning to appear in the late 1930s. The powerful and selfless Russian brother became part of the range of the literary characters again. The Russians (Soviets) were schematically depicted, without conflicts and doubts, especially by the Communist writers. The authors from other political and ideological parties and groups sought within the Russian liberator a human per se, a human with positive and negative traits, who found himself in real contacts and formed particular relationships with the local people. In this way some interesting personal profiles of the Russian man, whose actions and behaviour were set in the context of the whole of Russian culture, were created. Here František Švantner's work needs mention.

Nevertheless, the schematical, black-and-white pattern was compulsory to follow for the whole of the official literature produced in Slovakia from the year 1948 on after the Communist regime had been forcefully established. This includes the books by Peter Jilemnický and Vladimír Mináč. Only after 1956, Alfonz Bednár, Ladislav Mňačko, Rudolf Jašík and Vincent Šikula offered more complicated characters of the Russians and Russia.

But the Russian ideal failed. The politics of the Soviet Union in the after-war decades were not considered peaceful and humane by many citizens of Czechoslovakia. Many Slovaks were deported to the Soviet concentration camps, so called gulags. Such tragedies were depicted by Pavol Rankov, Pavel Vilikovský and others.

Our heuristic and interpretative paper is focused on the character of the Russian in war-themed literature, because a war stresses ideological, political, social, cultural and literary features and contexts of the literary heroes. Keeping in mind various contexts, the study compares the literary characters in the chronological order, which automatically raises a critical approach as to the reflection of the Russian in Slovak literature.

Key Words: Slovak russophilia; Slavism; world wars; Russian literary character; socialist realism; contemporary view on the Russians

ÚVOD

Obraz Rusa a Ruska v slovenskej literatúre nie je odborné spracovaný a analyzovaný. Doteraz sa ním nikto špeciálne nezaoberal, napriek tomu, že problematika všeobecných slovensko-ruských vzťahov bola sledovaná a analyzovaná viacerými bádateľmi, naposledy v publikácii *Slovensko-ruské vzťahy a súvislosti* (2002). Pokiaľ ide o užšiu problematiku ruských literárnych podnetov, intenzívnejší záujem o ňu zaznamenávame v slovenskej literárnej vede až v období medzi dvoma vojnami. Na najvýznamnejšieho odborníka sa vypracoval Andrej Mráz (1904 – 1964), ktorý vo výskume pokračoval aj v päťdesiatych rokoch 20. storočia. Jeho medzivojnové i povojnové štúdie vyšli v monografii *Z ruskej literatúry a jej ohlasov u Slovákov* (1955).¹ Na Mrázov výskum a práce medzi inými nadviazal v 60. rokoch minulého storočia Andrej Červeňák (1932 – 2012). Červeňák dlhodoobo skúmal vplyvy Fiodora M. Dostojevského na slovenských spisovateľov, poukázal aj na tvorbu Leva N. Tolstého, Ivana S. Turgeneva, Michaila J. Lermontova, Alexandra S. Puškina, Sergeja Jesenina a iných ruských autorov v slovenskom literárnom kontexte. Z hľadiska slovensko-ruských literárnych vzťahov sú jeho

¹ Kniha obsahuje medzi inými štúdie o Puškinovi, Tolstom a Gorkom v slovenskom prijímaní.

Brat alebo utlačateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

najdôležitejšími monografiami *Človek v literatúre* (1986) a *Ruskaja literatura v slovačkom vosprijatii* (2007). Okrem početných analýz o prejavoch ruskej literatúry v slovenskej literatúre a kultúre boli predmetom pozornosti i preklady ruskej literatúry do slovenčiny, napríklad v knihe Sone Lesňákovvej *Slovenská a ruská próza (Kontakty a preklady)* (1983). Najnovšiu syntézu prekladateľského výskumu predstavuje kolektívna monografia *Ruská literatúra v slovenskej kultúre v rokoch 1836 – 1996* (1998).

Napriek viacstranným analýzám slovensko-ruských literárnych vzťahov však zatiaľ nebol predmetom výskumu obraz Ruska ani spôsob stvárnenia ruského človeka v slovenskej literatúre a neexistujú ani čiastkové práce na danú tému. Táto štúdia o obraze Rusa v slovenskej vojnovnej literatúre je teda prvou prácou v oblasti imagológie ruského človeka v slovenskej literatúre. Predstavuje autorkin základný, heuristický výskum a v závere aj syntetizujúci a komparatívny výklad získaných poznatkov o zmenách zobrazovania ruského človeka a jeho špecifických črtách v slovenskej literatúre.² Zameranie výskumu na vojnovú literatúru je odôvodnené faktom, že postavy Rusov sa v slovenskej literatúre v drivej väčšine vyskytujú vo vojnových dielach, pričom sa dá predpokladať, že vypäté vojnové okolnosti poskytli autorom výnimočnú príležitosť modelovať svojich hrdinov podľa dovtedy nepoznaných, ba aj nepredstaviteľných motívov a dôsledkov ľudského konania, čiže vo väčšej šírke i hĺbke ľudskej povahy.

Rusofilstvo, čiže láska k Rusku a jeho kultúre a zároveň spoliehanie sa na pevnosť a silu tohto najväčšieho slovanského štátu a ochrancu slovanskej jazykovej rodiny, sú postoje hlboko zakorenené v slovenskej minulosti. Najmä v 19. storočí, keď sa v súlade s celoeurópskymi revolučnými pohybmi formoval svojbytný slovenský národ a jeho jazykové povedomie, vzhliadanie k Rusku ako k hegemonovi celého slovanského sveta preniklo od slovenských vzdelancov najmä prostredníctvom novín až medzi široké ľudové vrstvy. Dôverčivý a obdivný, čiže v zásade neproblematický vzťah k Rusku našiel svoj neproblematický výraz aj v dobovej literatúre. Spoluzakladateľom idey slovanskej vzájomnosti³ a prvým významným slovenským spisovateľom, ktorý v oslavných veršoch vyzdvihol ruskú veľkosť a nezávislosť, bol Ján Kollár (1793 – 1852).⁴ Jeho poéma *Slávy dcéra* (1824) vyzýva na spoluprácu slovanských národov pod patronátom Ruska. Štúrovci, ktorí

² Autorkin výskum je zásadne orientovaný na pôvodnú slovenskú vojnovú literatúru, preto pomocné imagologické zretele ako historický, sociologický, psychologický, kulturologický apod. sú zastúpené len v nevyhnutnej miere, ak žiadúcim spôsobom dopĺňajú literárny pohľad.

³ Idea slovanskej vzájomnosti sa neprekrýva s ruským slavianofilstvom. Pozri k tomu Sva-toň, 2002, s. 316 – 323.

⁴ Pred Jánom Kollárom ruské motívy uviedol Daniel Krman ml. (1663 – 1740), ktorý v cestovnom denníku *Itinerarium* (1969) opísal svoje zážitky a poznatky z cesty na ruský front počas vojny švédskoho kráľa Karola XII. s cárom Petrom Veľkým.

v roku 1843 ustanovili spisovnú slovenčinu, tiež prijali predstavu o slovanskej spolupatričnosti a ochranárskej úlohe Ruska ako opory slovanských národov. Na rozdiel od Kollára, ktorý mal na mysli najmä kultúrne zblíženie slovanských „plemien“, Ľudovít Štúr (1815 – 1856) sa intenzívne zaoberal politickým poslaním celého Slovanstva a publikoval na túto tému viacero článkov. Až po jeho smrti vyšiel v roku 1867 v Moskve traktát *Slovanstvo a svet budúcnosti*, v ktorom autor vyzýva na politické aj kultúrne orientovanie sa neslobodných slovanských národov na pevnú ruskú veľmoc.⁵

Hlavným cieľom slovanskej vzájomnosti bolo zjednotenie všetkých slovanských národov (tzv. kmeňov, plemien či vetiev), čo malo jednotlivým slovanským spoločenstvám pomôcť ubrániť sa pred germánskym a maďarizačným útlakom.⁶ V tejto situácii vlastnej záchrany bolo pochopiteľné, že slovenskí národovci nevenovali primeranú pozornosť nedostatkom ruskej monarchie, nezaoberali sa jej zaostalosťou, biedou a nevoľníctvom.⁷ Postoj malého slovenského národa k mocnému Rusku so slávnou minulosťou, bohatým umením a veľkou literatúrou zásadnejšie sproblematizovala až prvá svetová vojna a tzv. októbrová revolúcia 1917.⁸ Keďže vo vojne bojovali na východných frontoch aj slovenskí spisovatelia (napríklad J. Jesenský, J. Gregor Tajovský, J. Augusta, M. Gacek), chtiac-nechtiac konfrontovali tradičné slovenské predstavy o Rusku s drsnou vojnovou a revolučnou skúsenosťou. Idealizované obrazy Ruska nadobúdali reálnejšiu podobu prostredníctvom konkrétnych zážitkov slovenských umelcov – vojakov. Spisovatelia si písali denníky, poznámky, postrehy, vytvorili tiež celé cykly básní či dokumentárnych próz (Jesenského zbierka *Zo zajatia*, denníkové záznamy

⁵ Toto posledné Štúrovo dielo predstavovalo istú filozoficko-politickú víziu aj s reakčnými prvkami (vytvorenie jedinej slovanskej mocnosti), čo bolo spôsobené neúspechom Slovákov v boji za svoje národné práva v revolúcii 1848 – 49. V roku 1867, keď vyšlo Štúrovo dielo v Moskve, sa tam konal Slovanský zjazd. Tento zjazd bol ukazovateľom, ako vtedy fungovala slovanská súdržnosť a rusofilstvo. V Moskve sa zišlo 81 delegátov zo všetkých slovanských národov. Chýbali len Poliaci, pretože mali nezhody s ruskou vládou a zjazd označili za zradu spáchanú na Slovanstve. Ale napriek tomu bol Slovanský zjazd „*búrľivou manifestáciou a prejavom slovanskej solidarity a bratstva*“, píše Andrej Mráz v štúdií *Účasť Slovákov na Slovanskom zjazde v Moskve roku 1867* (1955, s. 75).

⁶ Ľ. Štúr rozlišoval medzi nacionálne šovinistickou maďarskou vládou a maďarským ľudom.

⁷ Treba však uviesť, že v práci *Slovanstvo a svet budúcnosti* kritizoval Ľudovít Štúr ruské nevoľníctvo, tajnú políciu a privilégiá šľachty.

⁸ V druhej polovici 19. storočia bol významným informátorom o dianí v ruskej literatúre a obdivovateľom ruského realistického umenia spisovateľ Svetozár Hurban Vajanský (1847 – 1916), výrazná autorita slovenského kultúrneho a politického života. Aj on nazeral na cárske Rusko v idylickom duchu a napríklad Čechovovu prózu *Mužici* (1897), ktorá predstavuje kritický pohľad na ruského vidiečana, označil za „suchú klebetu“ a „samoopľúvanie“.

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

Cestou k slobode, Tajovského *Rozprávky z Ruska / Rozprávky o československých légiách v Rusku*).

PRVÁ SVETOVÁ VOJNA A SPOMIENKOVÉ DIELA TAJOVSKÉHO A JESENSKÉHO

K národne orientovaným kultúrnym pracovníkom, ktorým pred prvou svetovou vojnou ležal na srdci osud slovenského jazyka a kultúry v Rakúsko-Uhorskej monarchii a ktorí bojovali proti pomaďarčovaniu slovenského národa, patril aj Jozef Gregor Tajovský (1874 – 1940). Maďarskou vládou bol kvôli svojej činnosti v slovenskom národnom záujme považovaný za politicky nespoľahlivého a po vypuknutí prvej svetovej vojny bol v roku 1915 odvelený na ruský front. Bol však rozhodnutý bojovať proti ruským vojskám. Hneď po príchode na frontové územie sa viackrát pokúsil o prechod na ruskú stranu. Úspešne sa mu to podarilo 29. decembra 1915 pri Dobropoli a dostal sa do zajatia. Tu hľadal možnosti prispieť k československému oslobodzovaciemu hnutiu a už 1. mája 1916 sa v Kyjeve prihlásil do Československých légií.⁹ Zároveň sa stal redaktorom časopisu šíreného v československých légiách v Rusku s názvom *Čechoslovan*¹⁰ a neskôr riadil jeho prílohu *Slovenské hlasy*. V septembri 1916 sa k jeho redaktorskej, spisovateľskej a umeleckej práci v novinách pridal aj Janko Jesenský, ktorý prišiel z Voroneže.¹¹ Obaja autori publikovali články, básne a prózy, v ktorých povzbudzovali zajatých i bojujúcich Slovákov, ale sprostredkúvali čitateľovi aj ruský život a ľudí.

J. Gregor Tajovský svoje prvé dojmy z Ruska a prebehnutie do ruského zajatia umelecky spracoval v črte *Janko Vrábel*. Osemnásťročný Janko nechce bojovať proti „*bratom srbským ani ruským*“. Sabotuje rozkazy rakúsko-uhorských nadriadených. Preto je neraz potrestaný, ale jeho to nebolí, lebo „*trpí za svoje slovenské presvedčenie, za lásku k ruským bratom, ktorých keby nebolo, boli by nás Maďari už dávno zožrali. Ale medveďa sa boja i za ohradou, že raz zodvihne labu i na záštitu našu...*“¹² Tu je očividný panslávsky pohľad hrdinu Janka na veľkého ruského medveďa. Môžeme povedať, že v hrdinových názoroch sa prezentuje sám autor. V prózach z obdobia po prebehnutí k Rusom spomína Tajovský predovšetkým priateľské zážitky, podľa jeho skúseností sa Rusi správali k zajatým Slová-

⁹ Československé légie v Rusku začali vznikať v roku 1914 na podporu armád Dohody. Bojovali proti Rakúsko-Uhorskej monarchii a Nemecku v záujme utvorenia spoločného štátu Čechov a Slovákov. V októbri 1917 z nich vznikol Československý armádny zbor.

¹⁰ Časopis *Čechoslovan* bol orgánom Zväzu česko-slovenských spolkov v Rusku so sídlom v Kyjeve. Tajovský a Jesenský najprv prekladali vybrané české články do slovenčiny, neskôr začali písať vlastné úvodníky a príspevky. Aby mali Slováci v redakcii väčší priestor na svoje názory, vznikla príloha *Slovenské hlasy*.

¹¹ Podrobne o tom píše Janko Jesenský v knihe *Cestou k slobode*, s. 114 – 129.

¹² Gregor Tajovský, 1956, s. 24.

kom ako k rovnocenným a dôverovali im. Tajovský často chváli dobré ruské srdcia. Úsmevne hovorí o ruských mužikoch-vojakoch, ktorí zvykli na seba navesť všetko, čo cestou na pochode našli, počnúc slaninou a medom, cez bagandže a šatstvo až po nástenné hodiny a hrnce. Všetkým možným naložení mužici – „*jarmočníci*“ nestačili držať krok s postupujúcim vojskom a zdržiavali aj presun techniky a vozov. Preto raz ktosi na nich zareval, že prichádza nemecká kavaléria. Okamžite zhodili mužici celú svoju záťaž a rozprchli sa na všetky strany. Neskôr, keď sa situácia upokojila, smútili za strateným nákladom, ktorý im mal spríjemniť ťažký vojenský život. Tajovský sa vyznáva: „*Tak blízko som nebol nikdy k ľuďom, ako som k tomu odvrhnutému zemľáčikovi, iskrivému ako decko, vzdorovitému ako decko, dobrému a zlostnému ako decko. Aký to bude človek, až to decko dospeje, toho sa dnes nikto nedoháda, ale ja myslím, že z Ruska vyjde nový človek, človek-brat všetkým ľuďom.*“¹³ Radového ruského vojaka vnímal Tajovský s nádejnym porozumením.

Lenže vyskytovali sa už aj prvé zlé skúsenosti a výstrahy. Napríklad nedôstojné správanie sa ruských nadriadených voči podriadeným. Ponižovanie, negramotní a nerozhladení ruskí mužici boli preto náchylní uveriť rôznym agitátorom. Tajovský v črte *Samostrelci* píše o húfoch zbehov, ktorí sa po revolúcii v roku 1917 dali nahovoriť, aby prestali bojovať na fronte a vrátili sa domov. Na úteku sa sami zraňovali, ale často bolo jasné, že nejde o rany utržené v boji, preto ich kozáci aj polícia zatýkali. Počínanie zbehov tesne po novembrovej revolúcii 1917 sprvoti hodnotil autor ako zradu ruskej mladej, nevidanej slobody.

Lenže čoskoro zmenil Tajovský svoj kladný názor na boľševickú revolúciu. Počas ruskej občianskej vojny sa 15. – 16. mája 1918 odohral na železničnej stanici v Čelabinsku incident, v ktorého dôsledku vystúpili československé légie proti sovietskej moci a vypukli dlhodobé, jeden a pol roka trvajúce boje okolo Transsibírskej magistrály. Príčinou ozbrojeného vystúpenia boli snahy boľševikov o odzbrojenie légii. Tajovský v *Rozprávkach o československých légiiach v Rusku* (1920) zaznamenáva zákerné útoky boľševikov a považuje ich konanie aj za sabotáž voči celému Rusku:

„*Čím ďalej na západ, tým viac svedkov krásnoarmejského spôsobu boja. Ničia všetko, vrchy by radi zavalili našim do cesty, len aby sa vyhli boju. Vytrhané koľaje, rozváľané mostíky a na väčších roztrepané vagóny, vyšinutá lokomotíva; na 20 – 30 metrov vysokom moste zrazené dva vlaky, ktorých lokomotívy stretli sa práve na moste; jedny vozne zhorené, druhé dolámané stoja na koľajách a tretie, odtrhnuté, vŕľajú sa pod hlbokým brehom. Nevidel som také obrázky, iba v prvých dobách svetovej vojny. Počas svojho panovania nemôže robiť takú skazu ani jedna politická strana. To robia najatí ľudia a zločinci, ktorí v službe Lenina a Trockého*

¹³ *Vo vlaku*, c. d., s. 116.

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

*nivočia celé Rusko, aby sa nemohlo ešte raz postaviť proti Nemecku, lebo bolo by po germánskej pýche.*¹⁴

Tajovský však vždy odčleňoval bolševikov od ostatného ruského národa.¹⁵ Vo svojich črtách sa neraz pýta: „Čo si asi mužík myslí... či sa rozumie a či sa len prizerá ako decko, ako sa prizerá nášmu boju dosiaľ temer ešte celý ruský národ?“¹⁶

V Tajovského náhľade na Rusov vždy prevažovali slovanské sympatie a v sympatizujúcom duchu je podaný aj opis ruských žien, dobrosrdečných sedliačok. Osobitne vystihol Tajovský aj jednu meštiacku, ktorú charakterizoval ako ženu spontánnu, starostlivú, vzdelanú a vernú manželovi na fronte.

Veľmi podobný osud ako Tajovský podstúpil počas prvej svetovej vojny a veľmi podobné názory si odniesol z Ruska aj Janko Jesenský (1874 – 1945). Rovnako ako Tajovský, aj on po vypuknutí prvej svetovej vojny narukoval do rakúsko-uhorskej armády ako „podozrivý pansláv“.¹⁷ Do ruského zajatia prebehol 3. júla 1915 pri dedine Turobin. V knihe spomienok na roky 1914 – 1918 nazvanej *Cestou k slobode* (1933) Jesenský uvádza, že keďže ovládal nemčinu, ruštinu a angličtinu, stal sa v zajatí prekladateľom a vďaka tomu sa k nemu Rusi správali dobre. Ako prekladateľ a bystrý pozorovateľ však rýchlo prehliadol pomery v ruskom prostredí i armáde. Ruský ľud aj nižší dôstojníci boli toho názoru, že ich generáli sú zradcovia spojení s Nemcami. Aj preto panovala v armáde nedôvera a chaos. Nikto nedržal slovo, nefungovala disciplína a kontrola, kradlo sa. Život každého človeka bez ohľadu na národnosť sa odvíjal od medziľudských sympatií a antipatií. Ukazovala sa najmä povaha a morálka jednotlivého človeka. Vo svojich prácach Jesenský vystihoval práve individuálnu povahu ľudí, s ktorými sa stretával. Na rozdiel od Tajovského menej zovšeobecňoval, zriedka typizoval a častejšie komentoval aj záporné postrehy a skúsenosti z Ruska.

Keď pozoroval spoločenstvo Rusov, Jesenského zvlášť zaujala ruská zhovorčivosť, večné filozofovanie, všeobecná náchylnosť k náboženským ceremóniám, ale

¹⁴ Gregor Tajovský, 1920, s. 222 – 223.

¹⁵ Tajovský aj ostatní slovenskí spisovatelia, ktorých diela v štúdiu ďalej spomíname a rozoberáme, mysleli pod ruským národom etnických Rusov (hoci ich rodové korene mohli byť poznačené zväzkami s inými národnosťami). Naša štúdia rešpektuje v dielach spomínaných autorov pomenovanie Rus ako etnický termín, hoci niekedy nemožno vyľúčiť, či autori nezahrnuli pod pojem Rus aj príslušníkov ostatných národov a národnostných menšín v ruskom impériu (v takom prípade fungoval Rus ako hegemón „ruského“ ľudu). Ak sa však v súvislosti s obrazom Rusa vyskytujú odkazy na iné národnosti v ruskom impériu, explicitne to uvádzame. Osobitne používame aj pojem Soviet/sovietsky pre príslušníkov národov Sovietskeho zväzu.

¹⁶ C. d., s. 202.

¹⁷ Otec Janka Jesenského Ján Jesenský Gašparé sa zúčastnil na slovanskom zjazde v Moskve v roku 1867. Svojho syna vychovával v rusofilskej atmosfére.

zároveň aj žiadne zábrany, ak sa vyskytla príležitosť prilepšiť si na cudzí účet. Nikto dopredu nevedel, či za svoje peniaze dostane požadovanú službu či tovar. Na druhej strane, našli sa tiež ľudia, ktorí úprimne pomáhali iným v núdzi.

Podobne ako Tajovský, aj Jesenský sa pri prvej príležitosti zapojil do československého odboja. Čoskoro sa dostal až do jeho riadiacich zložiek. Okrem toho redigoval noviny a venoval sa literárnej činnosti. Vďaka týmto aktivitám veľa cestoval po celej krajine a menil ubytovania. Podnájom si zvyčajne hľadal sám a tak bližšie spoznával ruské spôsoby a správanie. Neraz nedostal také ubytovanie, za aké pôvodne zaplatil. Ale napríklad vo Voroneži naďabil na podnájom, kde sa oňho dobre starali. Dostal sa tu aj ku knižnici a mohol sa vzdelávať v ruskej literatúre. Po nejakom čase však z Voroneže musel odísť do Kyjeva.

V Kyjeve zastihla Jesenského februárová revolúcia 1917. V meste nastala bezhraničná anarchia. „*Lenin ako neviditeľný cholerový bacil kadiaľ prešiel, všade bola mŕtvola doterajšej ustanovizne, rozvrat v elementárnych pojmach, v zmýšľaní.*“¹⁸ Vojaci a sluhovia sa začali hrať na pánov. Strieľali svojich dôstojníkov, v zákopoch obchodovali s Nemcami a hromadne, po desaťtisícoch, opúšťali front a ponáhľali sa domov deliť si panské majetky. „*Celé Rusko blčalo. Kde si sa pozrel, bol samý požiar, lúpež, bunt, vraždy, krv. Revolúcia sa zvrhla. V červenej farbe tonuli majetky, horeli.*“¹⁹

Ale v novembri prišla ešte väčšia pohroma: bolševická revolúcia. „*Neviditeľná dosiaľ cholera sa ukázala v podobe Leninovej mongolskej lebky. Umrľcia lebka s kladivom a kosou, a nie hviezda. V týždeň trvajúcej strelbe zrútila sa najmohutnejšia slovanská krajina.*“²⁰

Počas prvých dní tzv. Veľkej októbrovej revolúcie sa Jesenský nachádzal v Petrohrade, kde sa stal priamym svedkom revolučných udalostí. Bol zdesený, keď videl kruté zverstvá revolucionárov. Všade sa vraždilo a lúpilo, na uliciach i v domoch. Revolucionári svojvoľne súdili a popravovali. Raz chytili istého kapitána. Jeho malý syn sa od neho nechcel odtrhnúť, a tak otcovi odsekli šablou ruku, až chlapec, držiac odťatú ruku, spadol na chrbát. Krutosť revolúcie zachytil Jesenský napríklad v protibolševickej básni *Rovnosť, sloboda, bratstvo*, zaradenej do zbierky *Zo zajatia* (1919). Báseň napísal 3. februára 1918 v Kyjeve. Autor prirovnal sovietsku revolúciu k besnej víchrici, v ktorej je človek vsotený do krvi a blata a známe francúzske revolučné hodnoty: slobodu, rovnosť a bratstvo tlcie, ubíja palicou.²¹ V ďalších básňach píše Jesenský, že po revolučnom prevrate panujú otroci, ktorí pľujú Rusku do tváre (*Brest-Litovsk*)²² a stavajú z neho mŕtvy

¹⁸ Jesenský, 1933, s. 149.

¹⁹ Tamže, s. 151.

²⁰ Tamže, s. 169.

²¹ Jesenský, 1922, s. 89.

²² Tamže, s. 90.

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

dom bez kultúry a tradície (*Mŕtvy dom* – báseň venovaná Dostojevskému, napísaná v Omsku 2. mája 1918).²³

Po takýchto Jesenského zážitkoch sa nemôžeme čudovať, že odmietol dekrét Kyjevského soviету na formovanie československej červenej gardy. Československých bolševikov²⁴ považoval Jesenský, podobne ako Tajovský, bez výnimky za zradcov poslanca československých légii v Rusku. Cieľom légii malo byť oslobodenie Slovákov a Čechov spod nadvlády Rakúsko-Uhorska, nie miešanie sa do živelných udalostí v Rusku.

V danej situácii sa mnohí zamýšľali nad koncom revolučného chaosu a vojny, takže sa obracali aj k Tolstého filozofii pacifizmu. V Omsku si Jesenský po stretnutí s Dušanom Makovickým mladším, veľkým tolstojovcom,²⁵ prečítal Tolstého spis *Obdumajtes* (Premýšľajte), v ktorom Tolstoj odmieta vojnu. Jesenskému sa nepozdávalo, že Tolstoj „*bol hotový zapredať celú veľkú slovanskú ríšu za jeden úprimný Otčenáš*“.

– *Ten filozof sa nám nehodí, aspoň teraz nie, – vravím Makovickému. – Krásne je to síce, ale len na papieri. Prax je iná od stvorenia sveta a bude iná do jeho konca.*“²⁶

Jesenského názor sa potvrdil, keď Stalin vydal nariadenie odzbrojiť československý armádny zbor v Penze pred jeho cestou do Vladivostoku a odtiaľ domov. Toto nariadenie po incidentoch v Čel'abinsku v polovici mája 1918 ešte pritrvdil aj Trockij.²⁷ Začal sa otvorený boj československých legionárov proti bolševickej, sovietskej vláde.

Okrem bolševickej existovala ešte vláda sibírska so sídlom v Omsku, samarská vláda so sídlom v Samare, uralská vláda so sídlom v Jekaterinburgu, pri Čite vláda

²³ Tamže, s. 91.

²⁴ Na strane bolševikov bojovalo asi 20 000 bývalých českých a slovenských zajatcov.

²⁵ Obdivovateľom Tolstého po stránke literárnej bol aj J. G. Tajovský, ktorý sa v roku 1909 vyjadril: „*Ja Tolstého ľudové poviedky nedám za celú slovanskú literatúru: v tých mám večný vzor.*“ (*Tajovský v kritike a spomienkach*, 1956, s. 171.) Tajovskému ako realistovi s priamym moralistickým vyznením jeho próz lahodili podobne nasmerované Tolstého práce. Treba však dodať, že na Slovensku bol Tolstoj vnímaný rozporuplne. Andrej Červeňák v štúdiu Lev Tolstoj v slovenskej kritike píše, že Tolstého utopickú filozofiu sčasti realizovali v praxi len členovia liberálnej skupiny združenej okolo časopisu Hlas (najznámejší tolstojovci boli Dušan Makovický a Albert Škarvan). Ostatné ideové krídla slovenskej inteligencie odmietali Tolstého spoločenské názory a prijímali ho ako predstaviteľa všeslovanstva (Svetozár Hurban Vajanský a konzervatívna inteligencia), no najmä ako veľkého umelca, ktorého dielo ovplyvnilo formovanie slovenského literárneho realizmu (predovšetkým dielo J. G. Tajovského) (Červeňák, 2007, s. 69 – 75).

²⁶ Jesenský, 1933, s. 185.

²⁷ Trockij 25. 5. 1918 nariadil každého ozbrojeného „Čechoslováka“ na transsibírskej železnici zastreliť, skupiny čl. vojakov vo vagónoch odzbrojiť a zajat' (porovnaj Gacek, 1936, s. 162 – 164).

kozácka a vo Vladivostoku vladivostocká. Ako píše Jesenský, všetky tieto malé moci sa pri utváraní jednotnej ruskej vlády radili s ruskou pobočkou Československej národnej rady. Na rokovaníach, nekonečných poradách a hádkach sa ako miestopredseda Československej národnej rady v Rusku zúčastňoval aj Jesenský. Predstavoval si, že Rusko sa má oslobodiť od boľševikov „ako pokorných sluhov Nemcov“ a slobodné a zjednotené má sa spojiť do jednotného zväzku s ostatnými slobodnými slovanskými národmi. Podobne ako u Tajovského, aj u Jesenského napriek všetkým ruským skutočnostiam a negatívnym skúsenostiam stále prevládalo protigermánске a protimadžarské slovanstvo, idealizovaná túžba po slovanskej vzájomnosti. Zároveň však obaja spisovatelia trvali na rovnoprávnosti a rovnocennosti jednotlivých slovanských národov, nechceli Rusko za vládcu slovanského sveta.

Okrem porád sa funkcionári Československej národnej rady zúčastňovali aj na zábavách. Tu stretával Jesenský aj ruské ženy. „*Čo robí Rusky takými príťažlivými? To, že sú bez obradov, bez púz, vždy srdečné a citové, povedal by som, že sú ich duše ako otvorené nádoby s báječným nápojom, samy od seba sa naklonia a lejú svoj drahý nektár bez obavy. Naše dámy sú tiež plné, so sladkou šťavou, ale v zatvorenej fľaške, musíš zátku ťahať so „štoplícherom“.* Pritom pozor, aby sa nerozbili a neporanil si sa!“²⁸

Neraz smútil Jesenský za ruskou ženou počas dlhej, niekoľkomesačnej cesty loďou do Európy a domov, na ktorú sa vydal v januári 1919. Cestujúci na lodi boli zväčša Západoeurópania. Spomína:

„*Všetkým nám bolo chladnejšie na duši medzi týmito kultúrnymi, západnými, škrobenými ľuďmi, Talianmi, Francúzmi. Chýbali skutoční Rusi a ešte väčšmi „nastojasčaja ruskaja devuška“, veselá, priama, skromná a krásna, ako bývali tie, čo sme niekedy stretávali v Rusku. Ona by nás bola rozveselila a bolo by na lodi i kus Ruska, i kus Slovanstva.*“²⁹ Neskôr ako Jesenský odišiel z Ruska v auguste 1919 aj J. Gregor Tajovský.

Tajovského a Jesenského literatúra o prvej svetovej vojne v Rusku bola (až na Jesenského básne) skôr štylizovaným svedectvom ako umelecky presvedčivým stvárnením vojnových čias. Umelecky presvedčivejšie sú ruské motívy spracované v poézii: v spomínaných Jesenského básňach, ale aj v básnickej skladbe *Krvavé sonety* (1919) Pavla Országha Hviezdoslava, v básni Jána Smreka *Deva z Rossie* zo zbierky *Cválajúce dni* (1925) alebo v básni Martina Rázusa *Ex oriente lux* zo zbierky *Cestou* (1935).

²⁸ Tamže, s. 222.

²⁹ Tamže, s. 246.

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

DVE SVETOVÉ VOJNY V DIELE MIKULÁŠA GACEKA A FRANTIŠKA ŠVANTNERA

Československé légie v Rusku bojovali predovšetkým za nové štátoprávne usporiadanie celej Európy a za vytvorenie samostatnej Československej republiky. Daný cieľ sa naplnil. V tom čase, keď sa Jozef Gregor Tajovský a Janko Jesenský vydali na dlhú cestu z Ruska domov, už existovala Československá republika, ktorá znamenala koniec pre dlhodobú, vyše storočnú snahu o pomaďarčenie Slovákov. Slovenská spoločnosť a kultúra sa mohli rozvíjať v lepších podmienkach. O slovo sa začala hlásiť mladá generácia, nezaťažená historickými záväzkami. Mladí umelci odmietali staršie, konzervatívne krídlo slovenskej kultúry (ktoré bolo aj nositeľom rusofilských hodnôt), a programovo sa inšpirovali najmä západnou modernou kultúrou, avantgardnými manifestmi a objavnými, netradičnými dielami a experimentmi.

Na druhej strane, stále vychádzali i mnohé preklady diel ruských autorov, najmä klasikov a emigrantov po roku 1917. Významný prekladateľ z ruštiny Mikuláš Gacek (1895 – 1971) sa okrem prekladania (Čechova, Bunina, Kuprina, Gorkého, Aksakova, Ostrovského, Gogoľa, Turgeneva a i.) podujal spracovať tiež svoje spomienky z prvej svetovej vojny a vydal ich v roku 1936 pod názvom *Sibírske zápisky*. Ako vojak rakúsko-uhorskej armády bol v roku 1915 zajatý, pracoval vo viacerých zajateckých táboroch a na statkoch, až sa v roku 1917 stal členom československých légii.³⁰ Gacek sa zúčastnil na celej sibírskej anabáze rovnako ako Tajovský a Jesenský, a jeho memoáre svedčia o podobných skúsenostiach a názoroch, aké predstavili aj uvedení dvaja autori.³¹ Na rozdiel od nich sa však Gacek do Ruska ešte vrátil na začiatku druhej svetovej vojny. V rokoch 1940 – 41 pôsobil v Moskve ako kultúrny atašé slovenskej vlády.³² Z obdobia 1937 – 1944 vyšla až 25 rokov po jeho smrti kniha *Surová býva vše pravda života* (1996). Lenže moskovské pôsobenie nie je v nej zahrnuté; Gacekove moskovské dojmy a skúsenosti majú zatiaľ len rukopisnú podobu a sú uložené v Slovenskej národnej

³⁰ K problematike formovania čl. légii v Rusku zachytil M. Gacek aj výrok T. G. Masaryka, ktorý sa 6. 8. 1917 v Bristopoli pred legionármi vyjadril: „*Můžeme býti vděční Rusku, že nám dovoluje budovati si naši armádu, a můžeme býti vděční ruské revoluci za vítězství demokracie. Pochopujeme, jak zavládla anarchie, kde měla být demokracie, a z toho vezmeme příklad pro naše rady.*“ (Gacek, 1936, s. 105)

³¹ Podobne ako Tajovský a Jesenský, aj Gacek bazíroval na idey slovanskej vzájomnosti; napríklad podáva aj svedectvo o tom, že v prostredí slovenských legionárov sa čítalo v ruštine dielo L. Štúra *Slovanstvo a svet budúcnosti* (*Sibírske zápisky*, s. 121).

³² Okrem Gaceka sa počas druhej svetovej vojny skompromitovali aj niektorí významní spisovatelia, menovite Tido Jozef Gašpar, Milo Urban, Valentín Beniak, Jozef Čiger Hronský, Andrej Žarnov, Emil Boleslav Lukáč, Ján Smrek. Len Hronský však neskôr prispel k obrazu Rusa v slovenskej literatúre. Hronského postavu Rusa približujeme v ďalšej kapitole tejto štúdie.

knížnici v Martine. Z nich sa dozvedáme, že v roku 1940 sovietska Moskva Gaceka neočarovala. V porovnaní so svojimi spomienkami z rokov 1915 – 1920 vnímal najmä zmenu charakteru ruského človeka. Moskovčania sa mu videli tvrdí a plní strachu. Vinu za to niesla sovietska vláda: „*Boja sa ľudí. Neviditeľne panuje neviditeľná ruka – zasahuje do osudov ľudí... Duše otrávené. To je Kremel'. Kremel' – tvrdosť. Také isté i ľudské srdcia.*“³³ Gacek rýchlo zaregistroval aj kult Stalina, keďže ten bol oslavovaný ako génius, vodca a učiteľ národov a slnko sveta. Napriek deklarovanej rovnosti ľudí v sovietskom zriadení panovali veľké sociálne rozdiely medzi bohatou privilegovanou kastou, do ktorej patrili i vojenski hodnostári, a chudobnými masami. Moskva pôsobila na Gaceka nekultúrne a barbarsky. Píše: „*Áno, režim priniesol civilizáciu niektorým ázijským kmeňom, ale európsky, ruský vývin zdržal, spomalil.*“³⁴

Dennikové záznamy Mikuláša Gaceka sú významným dokladom (hoci politiky a ideologicky poznačeným), ako na začiatku druhej svetovej vojny ešte pred vypuknutím Veľkej vlasteneckej vojny pôsobil na vtedajšieho predstaviteľa slovenskej vlády ruský človek a sovietska spoločnosť.

Nielen komentáre Mikuláša Gaceka odrážajú fakt, že v medzivojnovom období až do roku 1945 zaujímal Slovákov najmä fenomén bolševizmu a budovanie nového spoločenského zriadenia v Sovietskom zväze.³⁵ Pre vtedajšiu situáciu sú charakteristické dva prístupy. Prvý konvenoval ľavicovo orientovaným kultúrnym pracovníkom a spisovateľom, združeným okolo komunistického časopisu DAV. Ján Poničan, Ladislav Novomeský, Vladimír Clementis i Peter Jilemnický boli na pobytoch v Rusku, pričom ruské témy a motívy zaradoval do svojich diel najmä Peter Jilemnický (1901 – 1949).³⁶ Druhý prístup reprezentuje štúdiá Ladislava Hanusa *F. M. Dostojevskij a svet bolševizmu*.³⁷ Autor odvodzuje bolševizmus z pomerne záporných vlastností „ruskej duše“ ako sklon k anarchii, dogmatizmu, totalitarizmu, maximalizmu, nihilizmu a podobne. Uvedené názory dokladá na diele F. M. Dostojevského *Besy* a štúdiu uzatvára konštatovaním, že bolševizmus sice chcel oslobodiť človeka a spoločnosť, ale zároveň poprel ľudskú dušu a jej

³³ Zdroj: Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia, Martin. Fond: M. Gacek. Sig. 115 T 3.

³⁴ Zdroj: Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia, Martin. Fond: M. Gacek. Sig. 115 O 12, Moskovské zápisky, s. 7.

³⁵ Iný pohľad predstavovala monografia Josefa Jiráka *Rusko a my* (Praha, 1929), ktorá je súborom štúdií o česko-slovensko-ruských vzťahoch od začiatku 19. storočia do roku 1867.

³⁶ Ruské motívy nájdeme v Jilemnického dielach *Vítazný pád* (1929), *Dva roky v krajine sovietsk* (1929), *Zuniaci krok* (1930), *Kompas v nás* (1937), *Kronika* (1947). Vojnový román *Kronika* spomíname v ďalšej časti tejto štúdie.

³⁷ Už predtým, v roku 1922 bola z ruštiny preložená stať Dmitrija S. Merežkovského „Lev Tolstoj a bolševici“, (*Slovenské pohľady*, s. 222 – 226). Uzávery ruského emigranta Merežkovského a Ladislava Hanusa o bolševizme sa do značnej miery prekrývajú.

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

transcendentálny priestor. Preto „aj najväčší mysliteľ ruský a najväčší milovník ruského ľudu vypovedal nad ním svoj súd: názvom *Besy*“.³⁸

Dovtedy možno aj neznáme črty svojho charakterového potenciálu preukázal ruský ľud v júni 1941, keď sa spolu s ostatnými národmi a národnosťami Sovietskeho zväzu postavil proti germánskej expanzii. To sa nemohlo neprejavíť na obraze ruského človeka v slovenskej literatúre. Do registra literárnych hrdinov sa vrátil silný a nezištný ruský brat. Kladne, bez rozporov a pochybností, tézovito stvárnili Rusov (Sovieta) hlavne komunistickí spisovatelia. Autori z iných politických a ideových strán a skupín však dokázali hľadať v ruskom osloboditeľovi aj človeka ako takého, človeka s pozitívnymi aj negatívnymi vlastnosťami, ktorý sa dostával do reálnych kontaktov a vytváral konkrétne vzťahy s domácim obyvateľstvom. Vznikali tak ľudsky zaujímavé profily ruského človeka, ktorého konanie a správanie bolo zasadzované do kontextu celej ruskej kultúry. Tu treba spomenúť najmä dielo Františka Švantnera (1912 – 1950). Švantner prešiel od znázornenia ruského vojaka ako dvojníka slovenského vojaka v prvej svetovej vojne (novela *Božia hra*) k formovaniu špecifického charakteru ruského osloboditeľa v druhej svetovej vojne, ktorý bol kultúrne odôvodnený vývinom ruských dejín a zároveň tiež podmienený tradičným rusofilským vzťahom Slovákov k mocnému slovan-skému bratovi (novela *List*).

Počas druhej svetovej vojny sa František Švantner najprv vrátil k problematike prvej svetovej vojny. Napísal novelu *Božia hra* (1943), v ktorej dokonca môžeme vystopovať názory a skúsenosti J. G. Tajovského i J. Jesenského.

Fabula je nasledovná: Vojaka rakúsko-uhorskej armády Mateja Dintara a jeho priateľa donútil hlad prejsť frontovú čiaru, aby si obstarali jedlo v neďalekom kaštieli, ktorý bol obsadený Rusmi. Cestou Dintar narazil na kúpajúceho sa Rusa a zabil ho. V rýchllosti zhodil svoju krvavú uniformu a prezliekol si ruskú. V ďalšom boji bol ranený. Keď v nemocnici zisťovali padlých, z Mateja Dintara, plného výčitiek za vraždu Rusa, sa odlúpilo jeho „nahé telo“. Vybralo sa zachraňovať vojakov, ktorí zostali ležať na bojovom území.

Matej Dintar sa zotavil a ešte ďalšie štyri roky bojoval na fronte. Napokon sa šťastne vrátil domov k žene, ujal sa vedenia krčmy a narodila sa mu dcéra. Až raz v noci navštívil Dintarovu krčmu jeho dvojník, zrodený svedomím vojnového vraha, a nárokoval si Matejovo vlastníctvo aj rodinu. Host' vyrozprával svoj príbeh – ako ho nožom bodol zatúlaný Rus, keď sa aj s kamarátom kúpal v kanáli, a ako bol nútený obliecť si ruskú uniformu, lebo svoju po precitnutí nenašiel. (Táto situácia je zrkadlovou kópiou pôvodnej udalosti, keď Dintar zavraždil Rusa). Potom sa Dintarov dvojník ocitol medzi Rusmi, ktorí ho vďaka ruskej uniforme považovali za akéhosi „Ivana Vasilieviča“. Naučil sa ruskú reč a po čase si ho z lazaretu vyzdvihla žena neznámeho Ivana Vasilieviča. Dvojník Dintar s ňou začal

³⁸ Hanus, 1942, p. 164.

žiť, narodil sa im syn. Celý čas sa však nachádzal v schizofrenickom položení: existoval bez „duše“ mŕtveho Ivana Vasilieviča. Až kým sa nerozhodol zistiť, čo sa stalo s jeho vlastnou ženou na Slovensku. Keď pri nej našiel pôvodného Dintara, pobral sa naspäť do Ruska k svojej Marfe a Grišovi. Návšteva dvojníka z Ruska vyjasnila aj dušu slovenského Dintara, lebo zistil, že jeho kajúčne svedomie oživilo obeť jeho násilia.

V dvojpostave Dintara a jeho zápase o vlastné prežitie zdôrazňuje Švantner univerzálneho človeka, akéhokoľvek vojaka. Preto v novele poznamenáva, že vojenské uniformy sú rovnaké pre všetkých chlapcov sveta. Toto symbolické videnie má však až prekvapujúco reálny základ napríklad v spomienke J. G. Tajovského. V Tajovského vojenskom batožinovom koši bola jedna vec „z Turca, druhá z Bratislavy, tretia z Moskvy, štvrtá v Varšavy, piata z Kyjeva, šiesta z Petrohradu... a k tomu jedna ešte patrí rakúskej vojenskej uniforme, druhá už ruskej. Mám toho a také, akoby som bol okradol i rakúskeho i ruského vojaka i občana.“³⁹

V Švantnerovej novele sa alter ego Mateja Dintara stalo Ivanom Vasilievičom, keď si oblieklo ruskú uniformu. Oživený a ranený Ivan Vasilievič strávil zvyšné roky vojny v nemocniciach a práve sa liečil na Ukrajine v Lugansku, keď vypukla bolševická revolúcia. František Švantner sa narodil v roku 1912, takže pri opisovaní revolučných udalostí si pravdepodobne vypoľahal aj predchádzajúcimi zážitkami a názormi československých legionárov. Ruský hrdina *Božej hry* Ivan Vasilievič, dvojník slovenského Dintara, zažíva revolúciu ako chaos; v ruskom lazarete si všima strach a nedôveru ľudí voči sebe navzájom. Pri prvom stretnutí so ženou Ivana Vasilieviča sa dvojník dozvedá o vandalizme bolševikov, ktorí chcú zboriť Vasilievičovu chalupu, ale keď im žena pohrozila mužovou odplatou, rozutekali sa.⁴⁰ Napriek bolševickému ozbrojenému vystúpeniu má však Dintar alias Ivan Vasilievič z Rusov dobrý dojem: Marfa má v tvári veľa privetivého a dobrého, sluha Mitroško má širočiznú dobrácku tvár, celkovo sa dvojníkovi Dintarovi vodí v Rusku a na Ukrajine dobre. Švantner teda v *Božej hre* z prvej

³⁹ Tajovský, *Na prednej ploščadke (7. júna 1917)*, 1956, s. 85.

⁴⁰ Svedectvo o podobných udalostiach podal Jaroslav Augusta (1878 – 1970), uznávaný maliar českého pôvodu, ktorý celoživotne pôsobil na Slovensku. Vo svojej autobiografickej knihe *Spomienky* (1962) píše aj o časoch, ktoré počas prvej svetovej vojny strávil v Rusku. Ako zajatec ruskej armády pracoval najmä na veľkostatkoch; z biedy mu výrazne pomáhalo jeho maliarske umenie. J. Augusta nevstúpil do československých légii, ale jeho skúsenosti a dojmy z Ruska nie sú nijako výrazne vzdialené zážitkom a názorom Tajovského, Jesenského alebo Gaceka, i keď Augustovo rozprávanie neposkytuje priame politické komentáre na udalosti, ktorých bol v Rusku svedkom (nedostatok politických vyjadrení mohol ovplyvniť politický režim v období vydania knihy).

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

svetovej vojny, publikovanej počas druhej svetovej vojny v roku 1943,⁴¹ ešte naplňal tradičnú rusofilskú orientáciu: hoci na Slovensku jestvovali výhrady voči ruskej boľševickej revolúcii, vo všeobecnosti sa ruský národ zveleboval.

Rusofilský problém autor ďalej rozpracoval v novele *List* z roku 1948. Novela sa odohráva na konci druhej svetovej vojny, keď ruské vojská oslobodzovali slovenské územie. Júlia v liste na rozlúčku Ivanovi odhaľuje peripetie ich niekoľkoročného manželstva. Ivan považoval ženbu s Júliou, ktorá dovtedy dôverovala iba rozumu, len za prostriedok k dosiahnutiu dokonalej humanity, lebo túžil po láske, ktorá by obsiahla celé ľudstvo, celý svet a vesmír, v dôsledku čoho by sa mohol človek stretnúť s Bohom. K všeobjímajúcej láske viedol Ivan aj svoju manželku Júliu. Ideálom ich želaní sa stal ruský vojak – osloboditeľ, ktorý neváhal obetovať sa pre ľudstvo. Ale keď ruské vojská na ceste za víťazstvom nad nacistickým Nemeckom dorazili aj do ich mesta, Ivana zápal rojčenia opustil. Vo chvíli, keď zistil, že jeho spasiteľský ideál je slobodným človekom s príslušnými nárokmi a aj chybami, stratil svoju povznesenú istotu. Hneď chcel otvoriť oči aj Júlii, a tak priviedol domov opitého a surového ruského kapitána. Ten začal mať nároky na ženu a ona mu v snahe zachrániť zbabelého muža podľahla. Ivan, jeho rodina aj známi Júliu nekompromisne odsúdili. Žena v otrockej pokore znášala svoj nezaslúžený trest, až kým nezistila, že bude matkou. To jej pripomenulo jej „hriech“: Keď sa v pamätnú noc prebrala vedľa bezohľadne dravého kapitána, mohla sa pomstiť, mohla ho zabiť. V násilníkovi však zrazu objavila svoj literárne živený ideál Skýta, vyvolaný Blokovou básňou *Skýti*.⁴² V Blokovej poézii je Skýt symbolom Ruska, nositeľom nového svetla z Východu pre celú Európu. Blokovi Skýt predstavuje ázijský živel až krutej lásky, ktorá tvrdo, nekompromisne, ba násilne vyzýva na bratstvo európskych národov s Ruskom. Júlia, doslova zvedená Blokovou básňou, sa nedokázala ruskému násilníkovi – „oživenému“ Skýtovi pomstiť, naopak, svoje zneuctenie pochopila ako dar, ktorým prispela k naplneniu jeho veľkého poslania.

Júliin Skýt predstavoval priam boha, bol synonymom všeobjímajúcej lásky, ktorej prejavy videla v dielach moderných ruských spisovateľov, Gorkého, Majakovského, Bloka, Pasternaka. Ruskí umelci ju nadchýnali vyjadrením človeka v jeho úplnej nahote, ktorá naraz vyvoláva ľútosť i nenávisť. Toto estetické „zažitie“ ruského človeka nadobudlo v Júliinom svetonázore magickú silu a stalo sa jej jediným kritériom hodnotenia Rusov. To je však už iracionálno-mytologická forma

⁴¹ Vo vydaniach počas totalitného režimu bola novela cenzurovaná, vyškrtnuté boli práve kritické názory na boľševikov. V plnom znení bola novela opäť publikovaná až vo vydani František Švantner: *Nevesta hôľ a iné prózy* (Bratislava: Kalligram, 2007).

⁴² Poézia Alexandra Bloka bola na Slovensku dostatočne známa, jeho diela vyvolávali dokonca polemiky (napríklad poéma *Dvanásti*, ktorá vyšla v preklade Janka Jesenského v roku 1934). Pozri k tomu Mária Kusá: *Hĺbka a šírka záberu*, in Katarína Kenižová [Ed.], 1998, s. 52, 62. Blokovi báseň *Skýti* poznal Švantner pravdepodobne z prekladu Janka Jesenského v knihe *Z novšej ruskej poézie*, 1947, s. 45 – 48.

vzťahu k objektu. Júlia síce odhalila manželovu neschopnosť prijať ruský ideál v jeho profánnej podobe, ale ona zasa stratila povedomie o čisto literárnoestetickej genéze jej osloboditeľa. Až mystický bol literárny vplyv postavy živelného Skýta na myslenie pôvodne racionálnej Júlie.

Júlia v literárnom Skýtovi našla nositeľa možného humánneho sveta, ktorý si vysnila. Rozpor je však v tom, že v jej príbehu síce je ruský osloboditeľ živelným nositeľom nového života, ale je otázne, či je aj nositeľom humanity. Prejavuje sa skôr ako neohrozený, impulzívny, panovačný dobyvateľ. Tým pripomína bolševika ako ho opísal Janko Jesenský: Lenina s mongolskou lebkou. V tejto súvislosti hovorí Dagmar Kročanová Roberts o ruskom vojakovi ako novom barbarovi, ktorý prináša koniec civilizácie postavenej na kresťanských hodnotách.⁴³

V novele je však od násilníckeho kapitána odlišný Rus vo všeobecnosti. Júlia vníma aj radových ruských vojakov a všimla si, že prívetivosť s nimi robila hotové zázraky. Z divých dobyvateľov sa stávali detsky dôverčiví a citliví ľudia, ktorí jej pomáhali pri práci, boli úslužní a úctiví. Radi odkladali svoje zbrane a púšťali sa do bujarých prejavov vitality, do spevu a tanca.

Postavy Júlie a Ivana a ich vzájomný konflikt prezentujú fakt, že slovenská rusofília bola budovaná hlavne na literárnom základe, Slováci dostatočne nepoznali a nereflektovali reálne pomery v ruskom impériu. Preto stretnutie s ruským človekom „naživo“ mohlo tak hlboko ovplyvniť manželstvo slovenských rusofilských „idealistov“. Obraz Rusa, ako je stvárnený v novele *List*, dokladajú aj Švantnerove povojnové denníkové zápisky. Poznamenal si: „*Od Rusov čakáme viac, ako sú schopní vykonať. Vytvorili sme si o nich legendu, mystifikovali ich, nevieme už na nich hľadieť ako na ľudí s chybami*“.⁴⁴ Na inom mieste svojich denníkov pripomína spisovateľ, že po druhej svetovej vojne má slovenský človek mnohé výhody proti komunizmu i Sovietskemu zväzu, ale nadovšetko treba uznať statočnosť ruských ľudí napríklad pri obrane Stalingradu.⁴⁵

LITERATÚRA O DRUHEJ SVETOVEJ VOJNE V ROKOCH TOTALITY

Novela Františka Švantnera *List* svojimi umeleckými kvalitami vyniká v zozname slovenských diel o druhej svetovej vojne, ktorý je pomerne rozsiahly. Ďalej sa zameriame iba na práce s postavou Rusa, pričom si nenárokujeme vyčerpávajúce zmapovanie stanovenej problematiky. Uvádzame predovšetkým základné, buď z istých dôvodov (časových, resp. literárnohistorických, ideových, poetologických) „prelomové“ alebo umelecky najvýraznejšie diela.⁴⁶

⁴³ Kročanová Roberts, 2012, s. 162.

⁴⁴ Švantner, 2001, s. 73.

⁴⁵ Tamže, s. 105.

⁴⁶ Problematike slovenskej vojnovnej literatúry sa venovali viacerí literárni vedci, napríklad Alexander Matuška v knihe *Od večerajška k dnešku* (1959), Břetislav Truhlář v štúdiu

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

Najväčšiu skupinu vojnových diel tvoria práce o Slovenskom národnom povstaní v roku 1944 a oslobodzovaní Československa Červenou armádou. Keďže v Povstaní bojovali aj ruskí partizáni a vojaci, predovšetkým v tejto skupine prác sa vyskytujú aj postavy Rusov. K prvým dielam tzv. povstaleckej prózy sa radí Bodenekova kniha noviel *Z vlčích dní* (1947), román-balada Jozefa Horáka *Hory mlčia* (1947) a Jilemnického *Kronika* (1947), ktorá sa nadhlo stala kritériom a vzorom pre spracovanie povstaleckej témy.

Hneď v úvode románu *Kronika* opisuje Peter Jilemnický (1901 – 1949) prvé stretnutie horára Gondáša s ruskými parašutistami v roku 1943. Horárovo nadšenie nemá ďaleko od nadšenia Švantnerovej Júlie, pričom svoje citové pohnutie pripisuje horár celému slovenskému ľudu:

„*Stretávam sa s tými, o ktorých hovoril celý svet, s tými, čo v našich predstavách vyrastali do nadskutočných rozmerov a ktorým ktokoľvek z nás bol ochotný pripisovať vlastnosti bájoslovných postáv. Objímal som ich nadšeným pohľadom a len moja nemotornosť hádam bola na vine, že som sa im hlboko nepoklonil.*“⁴⁷ Táto viera v ruských osloboditeľov podnietila horára dať svojej novonarodenej dcére ruské meno Nadežda (nádej).

Podľa Jilemnického umelecko-kronikárskej výpovede prejavovali Rusi na Slovensku počas partizánskej vojny 1944 – 45 len kladné vlastnosti. Ruskí velitelia boli napospol výnimoční. Boli odvážni, predvídavi, nároční, rozhodní, prísni, ale spravodliví, starostliví a plní lásky k ľuďom. Vďaka tomu ich podriadení rešpektovali a mali ich radi. No Rusi vedeli aj bujaro oslavovať, pričom si brali od obyvateľstva všetko, čo sa dalo, jedlo aj pálenku. Nielen vo sviatok boľševickej revolúcie bojovali s Nemcami podnapiť.

Jilemnický v *Kronike* nevynecháva ani takých Rusov, ktorí dobrovoľne alebo z donútenia bojovali po boku Nemcov. Volali sa podľa ich veliteľa Vlasovci. Ich zoskupenie tvorili zajatci nemeckej armády, ale aj ruskí emigranti a odporcovia komunistického režimu. Vlasovcov nasadzovali Nemci na partizánskych územiach okupovaných štátov. V Jilemnického *Kronike* sú vlasovci modelovaní ako bezcitní poľovníci ľudí, zabijaci, ktorí popravovali bez okolkov a dôkazov. Naopak, ruský partizánsky veliteľ nikdy nepoužíval násilie voči bezbranným a dával popraviť len ľudí, ktorí sa hlásili k Hitlerovi a nacizmu.

Jilemnického román vo forme subjektívizovanej kroniky bol napísaný hneď po vojne, pod čerstvým dojmom z obrovského utrpenia slovenského aj ruského národa. Aj v dôsledku toho sú všetky postavy buď jednoznačne kladné (partizáni, Rusi), alebo sú neospravedlivo zlé (Nemci, vlasovci). Túto čierno-bielu sché-

Veľká inšpirácia (1967), Ivan Kusý v monografiách *Premeny povstaleckej prózy* (1974) a *Povstalecká próza* (1984), Július Noge v *Hľadaní epickej syntézy* (1980) a Vladimír Petrik v práci *Desaťročie nádeje a pochybnosti* (2000). Obrazu Rusa sa však špeciálne nevenovali.

⁴⁷ Jilemnický, 1958, s. 14.

mu dodržiavala v najbližších rokoch (do roku 1956, resp. 1961) aj všetka ďalšia oficiálna literárna produkcia, ktorá vznikala od roku 1948 po násilnom nastolení komunistického režimu. Uznávaná bola len tvorba postavená na komunistickej ideológii a písaná podľa pravidiel tzv. socialistického realizmu.⁴⁸ Tu patria aj knihy významného komunistického autora Vladimíra Mináča (1922 – 1996). Jeden z hrdinov jeho románu *Živí a mrtví* (1959), ruský partizán Ľoša, bojujúci v slovenských horách, je tiež bezchybne nastavený, „*má rád veci jasné a jednoznačné, tu som ja a tu je nepriateľ, tu je moja vlasť a bojujem, aby som žil, aby moja vlasť žila.*“⁴⁹ Ľoša nebojuje „v rukavičkách“, najradšej koná živelne, nemá rád disciplínu. Dokonca celá ruská boľševická armáda v „*expresionistickej*“ autorskej štylizácii neposlúcha „*nijaké známe a všetkými veličinami uznané zákony, zákon vyčerpania živých síl a materiálu, zákon d'alekého prisunu, pre tých neplatili nijaké zákony, tí len šli a šli a blížili sa s hrozivým dupotom miliónov nôh.*“⁵⁰

Neustály postup, neohrozenosť sovietskej armády pokračovala aj po vojne. V nasledujúcom Mináčovom románe *Zvony zvonja na deň* (1961) ruskí vojaci obnovili v Bratislave zničený most cez Dunaj. Pôvodný most stavali kapitalisti bývalej Rakúsko-Uhorskej monarchie v oveľa lepších podmienkach päť rokov, ale neúnavným ruským vojakom to trvalo len päť mesiacov. „*A to bolo víťazstvo a posolstvo z Východu*“ pre celé oslobodené Československo.⁵¹

Triezvejšie písal o Rusoch-osloboditeľoch Alfonz Bednár (1914 – 1989), ktorého román *Sklený vrch* (1954) sa považuje za dielo, v ktorom prvý raz došlo k prekonaniu schematizmu a plytkého ideologizovania v oficiálnej slovenskej literárnej produkcii. Bednár dokázal stvárniť vojnu, Slovenské národné povstanie a povojnového „socialistického“ človeka v komplikovanejších súvislostiach. V neskoršej rozsiahlej novelistickej zbierke *Hodiny a minúty* (1956) s témou Povstania a budovania povojnovej socialistickej spoločnosti venoval autor ruským vojakom len niekoľko viet. Napriek stručnosti ich však stihol predstaviť podľa tradičného a v danom období dovoleného vzorca ako nezastaviteľných osloboditeľov s dobrým srdcom. Príznačná je krátka scéna, keď ruský vojak vošiel do izby

⁴⁸ Ruská literatúra, neskôr označená za sovietsku, vychádzala na Slovensku v prekladoch už počas vojny, reprezentovali ju M. Gorkij (považovaný za zakladateľa tzv. socialistického realizmu), A. Blok, S. Jesenin, A. Tolstoj, V. Majakovskij, M. Zoščenko, I. Ilf – J. Petrov, M. Šolochov, B. Gorbatov a K. Simonov. Po vojne dostala sovietska literatúra zelenú a po februári 1948, keď získali vládu komunisti, bol nastolený ako jediný smerodajný tzv. sovietsky model literatúry s tendenciou k tézovitosti, schematizmu a falošnej idealizácii skutočnosti podľa tzv. „požiadavky bezkonfliktnosti“.

⁴⁹ Mináč, 1959, s. 318.

⁵⁰ Tamže, s. 321 – 322.

⁵¹ Mináč, 1961, s. 9.

Brat alebo utlačateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

k starenke, úprimne, „*zdravou tvárou*“ sa na ňu usmial a podal jej spadnutú knihu.⁵²

Po Bednárovej iniciatíve vyšiel v roku 1959 román Ladislava Mňačku (1919 – 1994) *Smrť sa volá Engelchen*. Na rozdiel od Jilemnického a Mináča, Mňačkove postavy nie sú hrdinovia, ale skôr obeť svetovej vojny. Jednou z hlavných postáv románu je dôstojník Sovietskej armády Nikolaj, ktorý po zoskoku padákom organizoval na slovensko-moravskej hranici partizánske hnutie. Zároveň sa však staral aj o komunistickú propagandu, o to, čo bude v Československu po vojne, aký štátny režim sa presadí a či sa Československo pridá k budovaniu komunizmu a k Sovietskemu zväzu. Nikolajov charakter bol príkladný: vždy vedel, čo má robiť a vždy mal pravdu. Bol náročný a racionálny, vždy si zdôvodnil, či má chyteného Nemca zabiť alebo nie. Ale aj on sa dal pomýliť nemeckými špiónmi a tým spôsobom vyvraždenie a vypálenie partizánskej osady.

Nikolajovou družkou bola Ruska Oľga, ktorú odvliekli Nemci na nútené práce, ale podarilo sa jej z Nemecka ujsť a cestou domov natrafila na Slovensku na Nikolajevovu skupinu. Bola pekná, urastená, pružná ako mačka, dôverčivá, ale aj veľmi vzdelaná. Mňačkova Ruska napĺňa ideál, aký nastolili o ruských ženách už Jesenský a Tajovský.

Keď sa Nikolaj po ťažkom zranení sám zastrelil, nahradil ho ďalší Rus Griška. Nikolajevovým heslom bolo, že najlepší Nemec je mŕtvy Nemec. Na rozdiel od neho a na rozdiel od slovenskej tézovitej literatúry, Griška je neobvyklý charakter. Všetci sa mu trochu vysmievali, lebo neznášal zabíjanie, vyhýbal sa strelbe a nezastrelil ani jedného Nemca. Počúval názory podriadených, nevnucoval všetkým len svoju vôľu ako Nikolaj. Griškovou prednosťou bol krásny hlas, čistý spev, ktorým dvíhal morálku mužstva, prekonával depresívne stavy vojakov a povzbudzoval zúfalých.⁵³

V Mňačkovom románe oslávili obyvatelia pohraničia príchod víťazných černoarmejcov až s fanatickou vďakou. Verili, že konečne budú pánmi vo svojej vlasti. Už sa nebáli, že to hlavné, ich územie, im zoberú Nemci. Zemou si boli

⁵² Bednár, 1980, s. 178. Postoj stareny Mitúšky k príchodu Rusa je odmietavý, ale to nemení charakter ruského vojaka.

⁵³ Dobrý Griška pripomína svojim etickým založením postavu slovenského vojaka Matúša Zraza z románu *Amenmária. Samí dobrí vojaci* (1964) od Ladislava Ťažkého (1924 – 2011). Po „preddefinovaných“ prózach z päťdesiatych rokov predstavuje Ťažkého koncepcia románu i protagonistu už umelecky voľnejší spôsob stvárnenia slovenského vojaka v druhej svetovej vojne. Hrdina bol doma vychovávaný v duchu, že Slováci sú skoro ako Rusi, takže podstupuje veľkú psychickú traumu, keď musí bojovať v slovenskej armáde po boku Nemcov, ktorí na Ukrajine páchajú na sovietskych ľuďoch veľké zverstvá. Ruská vojačka vystupuje v Ťažkého novele *Hriešnica žaluje tmu* (In *Krádeľ divých Adamov*, 1965).

oslobodení Slováci istí: „*Rus nám ju ponechá, to vieme, povedal nám to Nikolaj a Dmitrij a Griška, ktorým veríme.*“⁵⁴

Viera v Rusov ako Slovanov a komunistov je dôležitým základom „videnia“ Rusa aj v nedokončenom románe Rudolfa Jašíka (1919 – 1960) *Mŕtvi nespievajú* (1961). Dilemy slovenských vojakov, vyslaných bojovať proti Sovietskemu zväzu po boku nemeckej armády, spôsobuje povedomie, „*že Rusi sú Slovania, bratia, že sa môže s nimi človek ľahko dorozumieť. Skúsili to. Je to pravda. A Lukan tiež vraví, že Rusi sú Slovania a komunisti. Že Slovania sú bratia a že komunisti sa zastávajú chudoby.*“⁵⁵ Komplementárne, i Rusi majú bližší vzťah k Slovákom. Napríklad ruský civil v nemeckom sklade prezradí Slovákov, že lieh neslobodno piť, lebo je to otrava na Nemcov. V zázemí na Slovensku zase komunista Driňa sám seba presviedča o pravde vojny, ktorou má byť neporaziteľnosť komunistickej myšlienky a Červenej armády.⁵⁶ V rámci tohto stereotypu je ruský veliteľ partizánov typicky impulzívny, „*bouřka a né člověk*“.⁵⁷ Autor sa však pokúsil o jeho všestrannejšie modelovanie, dokonca o vtipné situácie, keď napríklad nerozumel Rus slovenskému humoru. Viacstrannú optiku využil Jašík aj na predstavenie antiruských/antisovietskych postojov u pronemecky orientovaných postáv. Táto koncepcia pomohla vytvoriť dielo, ktoré z hľadiska obrazu Rusa a Ruska možno označiť za prvé od roku 1948 (resp. od vydania Švantnerovej novely *List*), ktoré po tézovitých ruských figúrach a stereotypných zjednodušeníach prinieslo o čosi komplikovanejší pohľad na ruského človeka a Rusko.

V každom prípade však ruský ideál (ktorý sa zrodil z historickej vízie, že Rusko bude spojencom Slovákov, ale nebude im vládnuť) zlyhal. Najvýraznejšie zlyhal v päťdesiatych rokoch prenesením kultu osobnosti a politických procesov do Československa⁵⁸ a potom v auguste 1968, keď Československú republiku napadli a okupovali vojská Varšavskej zmluvy, vedené vládou Sovietskeho zväzu. Za jedinú augustovú noc, počas ktorej si československú zem a ľudí uzurpovali ruské

⁵⁴ Mňačko, 1963, s. 162.

⁵⁵ Jašík, 1962, s. 286.

⁵⁶ Tamže, s. 251.

⁵⁷ Tamže, s. 484.

⁵⁸ Jednou z obetí tzv. procesu s buržoáznymi nacionalistami bol básnik a komunistický politik Ladislav Novomeský. V rokoch 1951 – 1955 bol neprávom väznený. Napriek tejto absurdnej životnej skúsenosti vydal Novomeský v roku 1963 patetickú poému *Vila Tereza*, v ktorej oslavuje idey tzv. Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie, najmä heslo o „poézii revolúcie“ a „revolúcii poézie“. Vo vile Tereze v Prahe sídlilo v 20. rokoch 20. storočia sovietske zastupiteľstvo v Československu a Novomeský sa tam zúčastňoval na oslavách boľševickej revolúcie. Hrdinom jeho poémy je vtedajší šéf zastupiteľstva Vladimír A. Antonov-Ovsejkenko, ktorý bol popredným účastníkom boľševickej revolúcie v roku 1917, neohrozeným prívržencom komunistického pokroku vo všetkých oblastiach ľudskej spoločnosti a aj vyznávačom avantgardného umenia.

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

tanky, sa väčšine Slovákov aj Čechov zrútili všetky ilúzie o nezištnom a obetavom ruskom bratovi.

Počas okupovania Československa Sovietskou armádou od roku 1968 až do roku 1989,⁵⁹ keď bol v Československu zvrhnutý totalitný režim, nemohli spisovatelia stvárňovať ruské postavy podľa svojich predstáv. Našli sa však autori, ktorí naďalej s pátosom písali o „verných priateľoch“ a pokoriteľoch kozmu zo Sovietskeho zväzu⁶⁰ alebo do svojej tradicionalistickej poézie implantovali aj ruskú tému (Michal Chuda v zbierke *Biele noci*, 1977). Výraznú pozornosť vzbudila poéma *Slovo* (1976) Miroslava Válka, v ktorej sú uplatnené aj ruské motívy.

Avšak väčšina spisovateľov sa problematickej ruskej téme vyhýbala. Na postavy Rusov miestami narazíme len vo vojnových dielach z obdobia Slovenského národného povstania. Ale nie sú to už ústrední alebo vzoroví hrdinovia, vystupujú len ako vedľajšie, epizodické postavy. Tak postupoval napríklad Ladislav Ťažký v románe *Pivnica plná vlkov*. V románe naplňajú Rusi tradičné stereotypy: buď sú silní, spravodliví, nábožní, alebo sú prchkí násilníci a opilci. Vincent Šikula (1936 – 2001) vydal v rokoch 1976 – 1979 trilógiu z obdobia slovenského štátu pred vypuknutím vojny až po povojnové udalosti. V prostrednej časti *Muškat* (1977), venovanej Slovenskému národnému povstaniu a oslobodzovaniu Československa, figurujú aj postavy sovietskych partizánov a vojakov. Splňajú síce len marginálnu úlohu na dokreslenie historických udalostí, ale aj tak vystupujú ako veselí, živelní osloboditelia a ľudia s dobrým srdcom. Takže aj Šikula charakterizoval Rusov podľa tradičnej (a cenzúrou povolenej) predstavy ako bujarých a nápomocných ľudí, oporu Slovákov. V tom sa zhodol s Vladimírom Mináčom a celkovým pohľadom na ruského človeka v slovenskej tradícii. Zároveň však využil Šikula aj novú, neobvyklú stratégiu. V scéne, keď chce ruský lekár nadviazať rozhovor s chorým partizánom Imrom, ale ten mu neodpovedá, Rus použije argument, že „nie je zlý človek“.⁶¹ Takže to, že Rusi sú dobrí vojaci a ľudia, explicitne nepovie Slováč, ale hodnotí sa tak samotný Rus. Napriek tejto zmene perspektívy však vyznievajú aj Šikulove ruské postavy len kladne.

V rámci tzv. povstaleckej literatúry má osobitný štatút produkcia, v ktorej je Slovenské národné povstanie odmietané a kritizované. Zvlášť odmietavý postoj k SNP prejavil jeden z najuznávanejších slovenských spisovateľov Jozef Čiger Hronský v románe *Svet na Trasovisku* (1960). Román vyšiel v USA, lebo po vojne autor z politických dôvodov emigroval. *Svet na Trasovisku* však nedosahuje literárnu kvalitu Hronského predchádzajúcej tvorby, pričom autor stvárnil sloven-

⁵⁹ Poslední sovietski vojaci opustili Československo koncom júna 1991. Počas 23 rokov bolo na území Československa neustále okolo 100 000 príslušníkov Sovietskej armády a temer 50 000 ich príbuzných.

⁶⁰ Vladimír Reisel v básnickej zbierke *Oči a brezy*, 1972; Rudolf Fabry v poéme *Pozvanie nebies*, 1972.

⁶¹ Šikula, 1981, s. 400.

skú vojnovú realitu demagogicky a závažne skreslil historické fakty. SNP pochopil ako chaos, importovaný zo Sovietskeho zväzu, ktorý spôsobil zbytočné tragédie a smrť nevinných. Ruským partizánom však prisúdil podobné črty ako vyššie spomínaní spisovatelia. Vo všeobecnosti nadmerne holdujú alkoholu, sú nedisciplinovaní, ale aj odolní, priam nezmariteľní. Hronský rešpektoval tradičné sympatie, „ľudskosť“ voči Rusom u Slovákov, i keď na rozdiel od spisovateľov v totalitnom Československu vlastnosti Rusov neprikrášľoval a neospravedlňoval. Nevynechal ani ruskú divokosť a surovosť voči sebe navzájom i voči slovenským „nepriateľom“. Avšak partizánsky veliteľ Dimitrij je pomerne pozitívny hrdina. Oproti ostatným je vzdelanejší (je to inžinier), ale aj smutnejší človek, ktorý uplatňuje krutú spravodlivosť aj voči vlastným rodákom (zastrelil ruského partizána, ktorý predtým zabil kvôli žene iného Rusa).

SÚČASNÁ LITERATÚRA O DRUHEJ SVETOVEJ VOJNE

V povojnových desaťročiach mnohí obyvatelia Československa nepovažovali politiku Sovietskeho zväzu za mierovú a humánnu. Mašinéria sovietskej komunistickej moci psychologicky využívala ľudský strach a udeľovala tvrdé tresty, ak sa nespokojenci vzopreli neslobode. Medzi takto postihnutých autorov patril aj Jozef Hnitka (1913 – 1992),⁶² ktorý napriek nepriaznivým okolnostiam naďalej literárne tvoril. Koncom päťdesiatych rokov napísal poviedku *Transfúzia*, ktorá bola publikovaná až v roku 2003 vo výbere z Hnitkovej tvorby pod rovnomenným titulom *Transfúzia*. Prácu možno zaradiť k existencialistickej literatúre toho najostrejšieho razenia. Prostredníctvom postavy zajatého ruského vojaka, ktorý sa v deň oslobodenia nemeckého koncentračného tábora sovietskou armádou rozhodol pre samovraždu, autor prenikavo poukázal na skutočné bláznovstvo a šialenstvo vojnou zakrvaveného ľudstva.

Po vojne bolo mnoho Slovákov odvečených do sovietskych koncentračných táborov, tzv. gulagov.⁶³ Jeden z takých osudov stvárnil Pavol Rankov (nar. 1964) vo svojom románe *Matky* (2011).⁶⁴

⁶² Hnitka počas politických procesov v päťdesiatych rokoch vystúpil na obranu nespravodlivo stíhaných spisovateľov, medzi nimi aj Ladislava Novomeského. Odvtedy bol považovaný za politicky nespoľahlivého a jeho literárne práce nechcel nikto vydať.

⁶³ Pozri napríklad publikáciu Petra Juščáka *Odvečení* (2001). Medzi politickými väzňami sa ocitol aj Mikuláš Gacek, v sovietskych „lágroch“ strávil desať rokov, na Slovensko sa vrátil v roku 1955.

⁶⁴ Ruské motívy nájdeme už v predchádzajúcom Rankovom románe *Stalo sa prvého septembra alebo inokedy* (2008), v ktorom na príklade životov troch kamarátov spracoval autor slovenské dejiny v rokoch 1938 – 1968.

Brat alebo utlačateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

Hlavnou postavou diela je Zuzana Lauková z dediny Zálesná Poruba na severovýchode Slovenska. Koncom druhej svetovej vojny sa zaľúbila do ruského partizána Alexeja Orlova. Pri jednej z Alexejových nočných návštev u Zuzany sa zrazu pred domom objavili Nemci a Alexeja na úteku zastrelili. Po prechode frontu prevzala kontrolu v dedine Sovietska armáda. Zuzanu zatkli a obvinili ju, že udala Alexeja Nemcom. Za trest ju odsúdili na 25 rokov na prevýchovu v sovietskom pracovnom tábore. Počas strašnej cesty do gulagu Arteku zistila Zuzana, že je tehotná. V neľudských podmienkach vynosila a porodila syna Alexeja. Po niekoľkých mesiacoch ho bola nútená dať na adopciu veliteľke tábora Irine, inak by jej syna odobrali a v niektorom z ruských detských domovov by pre bezcitné zaobchádzanie čoskoro umrel. Po Stalinovej smrti v roku 1953 začali prepúšťať politických väzňov z „bratských“ socialistických krajín domov. Po vyše ôsmich rokoch v gulagu sa vrátila aj Zuzana, no bez syna. Chcela ho vziať so sebou, ale neustále ju obviňovali, že udala vojaka Alexeja a preto nemá na syna nárok. Až po zložitých peripetiách vrátili chlapca z Ruska na Slovensko. Keď nastali augustové udalosti v roku 1968, dvadsaťtiročný Alexej sa zapojil do protestov proti okupačným tankom. Zuzana sa bála následkov a preto Alexeja nahovorila, aby emigroval do Švédska, zatiaľ čo ona ostala v rodnej dedine sama.

V Rankovom románe je hlavnou témou materstvo v hraničných okolnostiach, ale naším zámerom je analyzovať obraz Rusa. U súčasného spisovateľa strednej generácie Rankova sa dá predpokladať, že stvárnenie Rusov bude odlišné od staršej vojnovnej literatúry, veď už jeho osobná skúsenosť so socializmom je úplne iná ako u tých, ktorí vojnu a povojnové tragédie skutočne prežili. Druhý dôvod je literárny: poetika prózy tiež prešla zmenami. Rankovova poetika je postmodernistická; zavrnutou minulosťou je štýl tzv. socialistického realizmu. Rankov nebol nútený vychádzať z politicko-ideologických rámcov ako generácie spisovateľov do roku 1989, ani z „internacionalistického“ princípu, že umelecké námety, hrdinovia a riešenia v krajine Sovietov sú zároveň i jednoznačnými témami a riešeniami pre slovenských spisovateľov.

Namiesto toho sa Rankov viac venuje pohnútkam, predsudkom a konaniu postáv. Cieľom partizána Alexeja bolo zabiť všetkých Nemcov, lebo len tak sa podľa neho mohla skončiť vojna. Viac sa o Alexejovi nedozvieme, lebo aj Zuzana ho málo poznala, v jej spomienkach je predstavený skôr abstraktne ako jej večná mladá láska. Po prechode frontu a v zajatí sa hrdinka Zuzana stretla s rôznymi typmi ruských ľudí. Vojaci, ktorí ju vypočúvali a súdili, boli drsní a panovační, jednali surovo a impulzívne bez uváženia. K podozrivým a zajatým ľuďom sa nesprávali ako k živým tvorom, ale skôr ako k nebezpečným predmetom, ktoré sú len na ťarchu. Ruské narábanie s „nepriateľmi“ Červenej armády a komunizmu nebolo odchodné od praktík nemeckých rasistov v koncentračných táboroch.

V Arteku, vyčlenenom menšom ženskom tábore, patriacom do gulagu Zóna, boli najmä politické väzenkyne z Nemecka, Poľska, Ukrajiny a Ruska, ale aj

domáce ťažké kriminálničky a sovietske vojačky, ktoré sa cez vojnu dostali do nemeckého zajatia a po oslobodení ich ruská vláda presunula do nápravno-väzenských táborov. Ruské vrahyne a vojačky vyvolávali životu nebezpečné konflikty medzi väzenkyňami, takže vo všeobecnosti stále a všade panovalo násilie, bolesť a strach.

Nezhody neobchádzali ani vedenie gulagu Zóna. Najmä medzi Irinou, veliteľkou Arteku, a lekárom celého gulagu Zóna panoval skrytý boj. Lekár sa usiloval o ľudskejší prístup i k tehotnej Zuzane a potom k jej synovi. Na svoje správanie však tragicky doplatil, stal sa jednou z mnohých obetí Stalinových politických procesov.

Rankov modeluje ruský charakter v širokom rozpätí: od fanaticov a ľudí konformných s nehumánnym režimom až po jeho odvážnych oponentov a obeť. Autor sa vyhýba čierno-bielej schéme „homo sovieticus“ kontra „homo antisovieticus“, pokúša sa o viacznačné pohľady. Stvárnjuje človeka, ktorý v sovietskom lágri bol zvlášť ovplyvnený ideologickými schémami a svojimi biologickými a emocionálnymi potrebami (napríklad Zuzaninu najhoršiu spoluväzenkyňu zabila Ruska Zina, bývalá vojačka a komunistka, ktorej v gulagu zomreli polročné dvojčičky).

Keď Zuzana v septembri 1945 porodila, neustále plačúce a choré dieťa vyvolávalo ďalšie napätie a rozbroje medzi spoluväzenkyňami. Nečakaná pomoc pre Zuzanu prišla od veliteľky tábora Iriny. Irina bola surová nadriadená, ale jej rozkazovanie malo v sebe akúsi primitívnu spravodlivosť. V jej ženskom tábore nebolo až toľko násilia ako v hlavnom gulagu Zóna, kde boli aj mužskí trestanci. Irina sa najprv chcela malého Alexeja zbaviť, ale keď sa náhodou ocitol v jej náručí, odrazu v nej prebudil materinské city. Adoptovala si ho a zo Zuzany urobila chlapcovu opatrovateľku. Irina bola oddaná, obmedzená boľševička, takže chlapca vychovávala ako budúceho vojaka, bojovníka za komunizmus. K Zuzane sa naďalej správala odmerane ako nekompromisná veliteľka, navyše bola žiarlivá, náladová a nevyspytateľná. Ďalšou významnou ruskou osobou v Zuzaninom živote bola pracovníčka ruského veľvyslanectva v Prahe Lidia Trofimovna. Keďže aj jej otec bol väzňom v gulagu, so sústrasťou si vypočula Zuzanin smutný príbeh a s pochopením prijala jej žiadosť o navrátenie syna. Svoju mienku však rýchlo zmenila, keď sa jej dostal do rúk dokument, že Zuzana Lauková udala Alexeja Orlova. Napokon sa ukázalo, že to bola Zuzanina matka, ktorá Alexeja prezradila Nemcom, lebo si myslela, že tak ochráni dcéru. Zuzaninu matku odsúdili a uväznili, za čo si dcéra Zuzana vyslúžila prinavrátene malého Alexeja. Chlapec však ešte dlho smútil za svojou druhou mamou Irinou z gulagu, ktorá sa o neho v rámci svojho „naprogramovaného“ svetonázoru dobre starala a mali sa vzájomne úprimne radi.

Rankovovi sa vďaka postmodernistickým stratégiám a s využitím princípu oral history podarilo ukázať, ako vplyvom ideológií mohla v jednom človeku, protago-

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

nistke Zuzane, existovať zároveň rusofília aj rusofóbia. Rusofília je však redukovaná len na osobnú erotickú lásku ku konkrétnemu ruskému partizánovi.

Postmodernistické stratégie a princíp oral history využil aj Pavel Vilikovský (nar. 1941) v novele *Štvrtá reč*.⁶⁵ Príbeh porušeného Litovca zo šľachtického rodu, ktorý mal na začiatku prvej svetovej vojny osem rokov, prežil chaos a tragédie októbrovej revolúcie 1917 a ako štrnásťročný sa zapojil do občianskej vojny na strane „bielych“, aby sa napokon v roku 1922 dostal do Československa študovať na gymnázium a potom už ostal na Slovensku, porozprával na sklonku svojho života jeho aktér, už vyše deväťdesiatročný Rus dôchodcovi Gabrielovi, ktorého koníčkom bolo zapisovanie zaujímavých príbehov na základe ústneho podania. Vilikovský nechal rozprávať o sebe samotného Rusa, čím istým spôsobom nadviazal na spomínanú tvorivú stratégiu Vincenta Šikulu v románe *Muškat*. Okrem tragických životných peripetií starého Rusa oslovili zapisovača Gabriela aj jeho aristokratické spôsoby, ktorými sa vyznačoval aj vo vysokom veku. Vilikovský ďalej zahrnul do novely príbeh inžiniera K., ktorý pobudol na Sibíri v zajateckých táboroch desať rokov a domov sa vrátil „nepoužiteľný“, bezmocný ako bojazlivé dieťa: „ústa mal prázdne, bezzubé i bezslovné (...), človek, ktorý zostal nažive a bol by mohol o svojich osudoch podať svedectvo, no nenachádzal slová ani silu hovoriť“.⁶⁶ V závere novely sa autor vrátil aj k tragédii vyhladzovania Židov v druhej svetovej vojne.

Tri rôzne tragické osudy – ruský, slovenský a židovský životný príbeh, spája problém rozprávania ako svedectva. Všetci hrdinovia sa ocitli v hraničných, bezvýhodiskových situáciách. Starý Rus prežil prvú svetovú vojnu a po dlhej dobe vydal o tom svedectvo, inžinier K. tiež prežil zajatie na Sibíri, ale jeho fyzické a psychické poškodenie bolo také, že nedokázal o prežitom utrpení rozprávať. Absolútne mlčanie však ostalo po desiatich Židovkách, obetiach z bratislavského transportu do Osvienčimu.

ZÁVER

Vzťahy Slovákov a Rusov sú dlhodobo podmienené závažnými historickými okolnosťami a skúsenosťami. Tento kontext ovplyvnil aj obraz Rusa v slovenskej literatúre. Môžeme zhrnúť, že v slovenskej literatúre 19. a 20. storočia bol portrét Rusa prevažne kladný, ale aj jednostranný. Podpísali sa pod to mimoliterárne okolnosti, hlavne ideológia. Najprv rusofilská, rozvíjajúca ideál o veľkom ruskom

⁶⁵ In Pavel Vilikovský: *Prvá a posledná láska*, 2013. Ruské motívy uplatnil Vilikovský aj vo svojich starších textoch, napríklad v románe *Posledný kôň Pompejí* (2001). Motív rusofílie a rusofóbie je stručne analyzovaný z kognitivistického hľadiska v autorkinej štúdií Pokus o kognitívne čítanie Vilikovského románu *Posledný kôň Pompejí* (Kuzmíková, 2011).

⁶⁶ Tamže, s. 163 – 165.

ochrancovi slovenského národa, v ktorej prevažovali národnopolitické ciele, hoci nemalú úlohu zohrávala aj kultúra a veda. Po druhej svetovej vojne nastúpila ideológia komunistická, ktorá tiež pestovala kult mocného ruského/sovietskeho brata ako osloboditeľa Československa a víťazného budovateľa spravodlivejšieho sveta. Vysoké oficiálne hodnotenie Sovietskeho zväzu, jeho ekonómie a kultúry, však neodrážalo skutočný vzťah obyvateľov Československa k ruskému/sovietskemu režimu. Postupom času, ako sa oslobodenie Československa Červenou armádou stávalo historickým faktom a vďačnosť obyvateľstva sa vytrácala s represívne presadzovanými obmedzenými spôsobmi sovietskej vlády, začala namiesto dobrovoľnej rusofilie prevládať nedobrovoľná rusofóbia (strach, nenávisť, dezilúzia). Stvárnenie tejto zmeny pohľadu na Rusov, považovaných za vedúci národ Sovietskeho zväzu a celého komunistického bloku, však slovenská literárna cenzúra neprípúšťala. Veľkú výpovednú hodnotu má myšlienka Františka Švantnera už z konca 40. rokov 20. storočia: „*od Rusov čakáme viac, ako sú schopní vykonať. Vytvorili sme si o nich legendu, mystifikovali ich, nevieme už na nich hľadiť ako na ľudí s chybami*“.⁶⁷

Treba však zdôrazniť, že Švantnerovo hodnotenie nevyplýva z nejakých zvláštností a predsudkov slovenského národného „charakteru“. Bipolárne, prípadne ambivalentné vnímanie Ruska a ruského človeka v slovenskej literatúre v priebehu temer dvoch storočí bolo odpočiatku spôsobené jednak nedostatočnou znalosťou (idealizovaním) pomerov v Rusku, ale hlavne mocou a veľkosťou ruskej krajiny, avšak so slabšou úrovňou jej civilizovanosti oproti Západu. Neskoršími faktormi formovania obrazu Ruska boli jeho hlavná zásluha na porážke nacistického Nemecka, jeho komunistická spoločenská ideológia a expanzívna politika.

Na Slovensku vždy bola najpozitívnejšie vnímaná klasická ruská literatúra. Veľkí ruskí realisti vplývali svojimi filozofickými a mravnými náhľadmi na formovanie slovenskej realistickej literatúry. To je očividné aj zo spomienkových prác J. G. Tajovského a J. Jesenského. Ich texty o Rusku a Rusoch majú hlavne kultúrno-historickú hodnotu, neboli písané s vysokými umeleckými ambíciami. Sú to štylizované dokumenty o veľkých svetových dejinách, prvej svetovej vojne a boľševickej revolúcii. Chaos vonkajších udalostí v Rusku nedával možnosť dostatočne sa venovať vnútornému prežívaniu ruského človeka, navyše Tajovského i Jesenského rusofilské predsudky im nedovolili výraznejšie kritizovať prostých ruských ľudí či ruský národ ako celok. Ale ich skúsenosti s boľševikmi a ich vedením, namiereným voči legionárom, vydělili boľševikov z celku ruského ľudu a pridělili im negatívne vlastnosti primitívnych, zverských bojovníkov. Podobný postoj prezentovali všetci spisovatelia, ktorí sa zúčastnili bojov na východnom fronte (aj Gacek, Augusta a i.).

⁶⁷ Švantner, 2001, s. 73.

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

Nadšenie pre klasickú ruskú literatúru a zároveň nekultúrnosť a krutosť októbrovej revolúcie zasiahli aj dielo Františka Švantnera. V jeho tvorbe však už nehrajú hlavnú úlohu veľké dejinné udalosti, ale autor sa sústredil na ich dôsledky v prežívaní, duši človeka. Švantnerova novela *List* je majstrovskou sondou do mysle ženy, natoľko ovplyvnenej ruskou literatúrou, že je ochotná považovať svoje znásilnenie ruským vojakom za dar pre jeho osloboditeľské poslanie v druhej svetovej vojne. Na pozadí tohto konfliktu sú epizodicky predstavení ďalší ruskí vojaci, ktorí sa dokážu vo veľkom radovať, sú prostí a nápomocní. „Obyčajný“ ruský človek je aj u Švantnera kladnou postavou s dobrým srdcom.

Po vojne nepokračovali spisovatelia v švantnerovskom odhaľovaní ruského človeka a slovenských stereotypných predstáv o Rusoch, ale opäť sa priklonili k tézovitému stvárneniu Rusa ako nositeľa prevratných dejinných udalostí. Napríklad komunista Peter Jilemnický, ktorý sa na začiatku svojej spisovateľskej dráhy inšpiroval estetickými inováciami avantgardnej literatúry, po vojne uprednostnil politické a spoločenské zretele a v románe *Kronika* s pátosom adoroval ruských partizánov. Výsledkom takýchto autorských postojov aj u ďalších spisovateľov v období totality boli ideovo redukované a umelecky zjednodušené charaktery Rusov ako bezpodmienečne kladných hrdinov. Podliehanie požiadavke jednoznačne kladného stvárnenia ruského človeka pretrvávalo ešte aj po tom, keď čierno-biela schéma bola narušená tak, že autori prestali démonizovať zlých Nemcov a usilovali sa modelovať aj vnútorný život a osobné hodnoty nemeckých okupantov. Ruský vojak aj naďalej ostal symbolom nového, „lepšieho veku“. V súlade s týmto postojom sa však začiatkom šesťdesiatych rokov odhodlal Rudolf Jašík k zložitejšiemu modelovaniu Ruska/Sovietskeho zväzu a ich reprezentantov.

Posun ku komplexnejšiemu stvárneniu ruského človeka mohol nastať až po páde totalitného režimu v Československu, keď spisovatelia prestali byť zväzovaní komunistickou ideológiou, výberom tém a nadiktovaným spôsobom ich umeleckej prezentácie. Avšak podobne ako po oslobodení sa slovenského národa spod maďarského útlaku v roku 1918, tak aj od roku 1989 spisovatelia radšej cestujú smerom na západ a inšpirujú sa tiež tzv. exotickými regiónmi a kultúrami. V porovnaní s nimi nie sú súčasné ruské realie ani dejiny dostatočne atraktívne, pričom nepochybnú úlohu ešte stále zohrávajú aj nedobré historické skúsenosti Slovákov s komunistickým režimom, importovaným zo Sovietskeho zväzu. Z uvedených dôvodov boli v slovenskej literatúre po roku 1989 ruské námety zriedkavé.⁶⁸ Situácia sa mierne zmenila len v ostatných troch rokoch vďaka prózam Pétera Hunčíka (*Hraničný prípad*, 2011), Juraja Bindzára (*Bez dúhy*, 2011), Maroša Krajňaka (*Carpathia*, 2011), Pavla Rankova, Pavla Vilikovského

⁶⁸ Niekoľko básní s ruskými motívmi nájdeme v tvorbe Jána Zambora a Pavla Janika. Jednu poviedku s témou ruských emigrantov v Nemecku zaradila do rovnomennej prozaickej zbierky *Tell* (1999) Mária Bátorová. Ruské motívy zakomponoval do svojho románu *Námestie kozmonautov* (2007) aj Viliam Klimáček.

a cestopisom Borisa Filana a Roberta Bielika.⁶⁹ Texty Rankova a Vilikovského sriedajú autentické svedectvá, štylizovanú dokumentárnosť s fantastickými motívmi a scudzujúcim experimentom, vďaka čomu dochádza k bizarnému spájaniu reality a fantázie. Je však diskutabilné, či súčasné slovenské knihy s vojnovou témou aj napriek širšiemu spektru ruských postáv dostatočne razantne navodzujú u slovenského čitateľa zmenu stereotypného obrazu, že Rus je „brat“ a/alebo mocnár, utláčateľ.

Na porovnanie môžeme krátko nahliadnuť, aká je situácia v českej literatúre. Keďže Slováci a Česi sú susedia a majú blízke jazyky, zdalo by sa, že ich pohľad na Rusko by mal byť obdobný.⁷⁰ Nie je to však celkom pravda, pretože historická minulosť oboch národov bola odlišná. Na české a moravské prostredie v 19. storočí vyvíjali tlak Nemci, zatiaľ čo Slováci sa bránili hlavne maďarskému útlaku. Germanizačná a maďarizačná hrozba spojila Čechov a Slovákov v ich orientácii na ruské impérium, ale odpočiatku bola v ich vnímaní Ruska odlišná miera kritickosti. Na rozdiel od Slovákov, českí predstavitelia počnúc Josefom Dobrovským (1753-1829) písali o Rusku hlavne na základe osobných dlhodobších pobytov v ruskom priestore, vďaka čomu v českom prostredí boli ruské reálie hodnotené dôkladnejšie a objektívnejšie. Napríklad v polovici 19. storočia František Palacký upozorňoval na nedostatky ruskej civilizácie oproti Západu a Karel Havlíček Borovský bol pomermi v Rusku doslova šokovaný (*Obrazy z Rus, 1843 – 1846*). Ostro sa na českom pozadí vyníma fakt, že zakladatelia idey slovanskej vzájomnosti Ján Kollár a Pavol J. Šafárik, ale ani Ľudovít Štúr v Rusku nikdy neboli.⁷¹ Aj to je jeden z dôvodov, prečo bolo slovenské posudzovanie Ruska idealizované. Ved' ešte na začiatku 20. storočia Svetozár Hurban Vajanský, vedúca osobnosť slovenských

⁶⁹ Svoju návštevu Ruska v polovici 80. rokov 20. storočia priblížil Robert Bielik (nar. 1963) v jednej z kapitol cestopisnej knihy *Zanzibar* (2011). Autor, vtedy vysokoškolák, prepašoval do ZSSR náboženskú literatúru. V Moskve sa stretol s pravoslávnyim kňazom Alexandrom Meňom, ktorý bol krátko po páde boľševizmu brutálne zavraždený sekerou. Bielik sa v skratke venuje koreňom zla boľševizmu, ale i človeka ako takého.

⁷⁰ Porovnávacia štúdia o rozdieloch vnímania Ruska a Rusa v Česku a na Slovensku zatiaľ nebola vypracovaná. Takisto nejestvuje, podobne ako na Slovensku, komplexná štúdia o obraze Rusa v českej literatúre. Motívu červenoarmejca v českej literatúre sa venovala Lenka Adámková („...schrecklich fremd, dennoch anziehend“ (Škvorecký). *Zum Bild des Rotarmisten in ausgewählten Texten der tschechischen und (ost)deutschen Literatur nach 1945*. Peter Lang Verlag, 2011). Poetiku česko-slovenského stalinizmu analyzoval Miloš Zelenka (in *Komparatistika v kulturních souvislostech*, 2012, s. 75 – 87). Imagológiou v česko-slovenských súvislostiach sa zaoberá Anna Zelenková (Metodologické reflexie a východiská česko-slovenských a slovensko-českých literárnych vzťahov. In: *Slavica Litteraria*, roč. 12, 2009, č. 2, s. 3 – 29).

⁷¹ Netreba zabudnúť, že v práci *Slovanstvo a svet budúcnosti* kritizoval Ľudovít Štúr ruské nevoľníctvo, tajnú políciu a privilégiá šľachty.

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Ruska v slovenskej...

konzervatívco, vôbec nepripúšťal kritiku cárskeho Ruska,⁷² hoci tam už vycestoval. Naproti nemu však v tom čase český politik a filozof Tomáš Garrigue Masaryk odhaľoval zjavné protirečenia ruského impéria a kriticky ich analyzoval (*Rusko a Európa*, 1913). Pod osobným vplyvom T. G. Masaryka začala mladá slovenská generácia tzv. hlasistov odmietať Vajanského utopické presadzovanie nedotknuteľnosti Ruska. Knihy slovenských legionárov ukázali aj desivé stránky ruskej reality. Zdá sa však, že v porovnaní so Slováckmi, si Česi vždy viac uvedomovali, že Rusko sa líši od sveta, ku ktorému oni patrili alebo chceli patriť.⁷³

Po vzniku Československej republiky v roku 1918 začala do slovenskej i českej kultúry prenikať komunistická ideológia, ktorá najmä po druhej svetovej vojne nadhlo (v podstate až do roku 1989) približne rovnako ovplyvnila obe národné kultúry.⁷⁴ Slovenskí aj českí spisovatelia, ak chceli oficiálne publikovať, museli rešpektovať politické a ideologické požiadavky na ich tvorbu. Zaujímavejšie je preto až porovnanie súčasnej slovenskej a českej literatúry s ruskými motívmi. Zdá sa, že minulé postoje sa opakujú, pretože na rozdiel od slovenskej literatúry, v českej produkcii dominujú knihy, napísané na základe dlhodobých pobytov ich autorov v ruskom priestore (Jaromír Štětina a jeho rozsiahly román o ruskom terorizme *Bastardi*, 2006; Martin Ryšavý *Vrač*, 2010; Václav Rambousek *Protistátní román*, 2010).⁷⁵ Českí autori neskrývajú svoju kritickosť ani v prácach z domáceho prostredia, v ktorých sa vracajú do minulosti, vojnových čias a obdobia totality v Československu (napríklad Irena Dousková *Oněgin byl Rusák*, 2006). V dielach Jiřího Kratochvíla (*Medvědí román*, 1990; *Avion*, 1995; *Nesmrtelný příběh*, 1997; *Noční tango*, 1999) sú Rusi stvárnení negatívne, navyše v bezuzdne absurdných a fantastických polohách. Autor si užíva danosť, že konečne možno písať o Rusoch slobodne.

Podľa nášho odhadu, v porovnaní so slovenskými spisovateľmi pracujú súčasní českí autori s ruskou témou podloženejšie, pretože disponujú vlastnou skúsenosťou. Sú kritickejší a práca s ruskými motívmi je u nich voľnejšia, artistnejšia, neodržia sa len korektného stvárnenia ruskej skutočnosti. Slovenskí spisovatelia kladú väčší dôraz na vyvázenejšie modelovanie ruských postáv a reálií. Azda tu istú rolu stále zohráva tradičné slovenské vnímanie „širokej ruskej duše“ a jej nespútaného, pozitívneho aj negatívneho, citového potenciálu. V každom prípade však dnes ťažko možno uznať naivné vyjadrenie Jozefa Gregora Tajovského: „*Aká*

⁷² Motív ruského cára použil Vincent Šikula v poviedke *Ťažisko* zo zbierky *Povetrie* (1968).

⁷³ Vari až na tragickú výnimku v parlamentných voľbách v roku 1946, v ktorých v Česku zvíťazili komunisti a na Slovensku demokrati.

⁷⁴ V medzivojnovom období propagovali ruskú spoločnosť a umenie najmä tzv. proletárski a komunistickí autori. Na Slovensku najmä Peter Jilemnický, v Česku Marie Majerová (*Přehrada*, 1932) a Ján Weiss (*Spáč ve zvěrokruhu*, 1937).

⁷⁵ Literatúru faktu a cestopisy o Rusku publikovali David Šťáhlavský a Petra Procházková.

zhoda v mäkkej, ľahkovernej povahe ruskej a slovenskej!⁷⁶ Napriek tomu by o istom nemennom, menej odosobnenom vnímaní Rusov u Slovákov mohol svedčiť podtitul najnovšieho cestopisu Borisa Filana: Rusko rozumom nepochopíš.⁷⁷

Literatúra:

- AUGUSTA, Jaroslav: *Spomienky*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenského fondu výtvarných umení, 1962.
- BÁTOROVÁ, Mária: *Tell*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 1999.
- BEĐNÁR, Alfonz: *Hodiny a minúty*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1980.
- BIELIK, Robert: *Zanzibar*. Bratislava: Petrus, 2011.
- BINDZÁR, Juraj: *Bez dúhy*. Bratislava: Orman, 2011
- CÍGER HRONSKÝ, Jozef: *Svet na Trasovisku*. Whiting: Ján J. Lach, 1960.
- ČERVENĀK, Andrej: *Ālovek v literatúre*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1986.
- ČERVENĀK, Andrej: *Ruskaja literatura v slovacskom vosprijatii*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína filozofa, 2007.
- ČERVENĀK, Andrej [Ed.]: *Slovensko-ruské vzťahy a súvislosti*. Nitra: Slovenská rada Združenia slovanskej vzájomnosti, 2002.
- FILAN, Boris: *Vodka, duša, kaviár. Rusko rozumom nepochopíš*. Bratislava: Slovart, 2013.
- GACEK, Mikuláš: *Sibírske zápisky*. Martin: Matica slovenská, 1936.
- GACEK, Mikuláš: *Surová býva vše pravda života... Denníkové zápisky z rokov 1937 – 1944*. Dolný Kubín: Peter Huba, 1996.
- GREGOR TAJOVSKÝ, Jozef: *Dielo V*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956.
- GREGOR TAJOVSKÝ, Jozef: *Rozprávky z Ruska / Rozprávky o Āeskoslovenských légiách v Rusku*. Bratislava: Nakladateľstvo B. Bezděka, 1920.
- HANUS, Ladislav: F. M. Dostojevskij a svet boľševizmu. In: *Slovenské pohľady*, roč. 58, 1942, Ā. 3, s. 153 – 164.
- HNITKA, Jozef: *Transfúzia*. Bratislava: Petrus, 2003.
- HUNĀÍK, Pěter: *HraniĀný prípad*. Bratislava: Kalligram, 2011.
- JAŠÍK, Rudolf: *Mŕtvi nespievajú*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1962.
- JESENSKÝ, Janko: *Cestou k slobode*. Martin: Matica slovenská, 1933.
- JESENSKÝ, Janko: *Z novšej ruskej poézie*. Liptovský sv. Mikuláš: Transoscus, 1947.
- JESENSKÝ, Janko: *Zo zajatia*. TurĀiansky Svätý Martin: Tatran, 1922.

⁷⁶ Z Ārty V *ústrety* (Āel'abinsk, 4. júla 1918). In Tajovský, 1920, s. 214.

⁷⁷ Podtitul knihy je citátom z básne Fiodora IvanoviĀa ŤutĀeva.

Brat alebo utláčateľ: dôvody a dôsledky mimoriadnej pozície Rusa v slovenskej...

- JILEMNICKÝ, Peter: *Kronika*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958.
- KENÍŽOVÁ, Katarína [Ed.]: *Ruská literatúra v slovenskej kultúre v rokoch 1836 – 1996*. Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV, 1998.
- KLIMÁČEK, Viliam: *Námestie kozmonautov*. Bratislava: Koloman Kertész Bagala, 2007.
- KRAJŇAK, Maroš: *Carpathia*. Bratislava: Trio Publishing, 2011.
- KROČANOVÁ ROBERTS, Dagmar: Božia hra a ľudské hry. Interpretácia súboru noviel Františka Švantnera Dáma. In: *Studia Academica Slovaca*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2012, s. 147 – 164.
- KUZMÍKOVÁ, Jana: Pokus o kognitívne čítanie Vilikovského románu Posledný kôň Pompejí. In: *Svět literatury*, roč. XXI, 2011, č. 44, s. 37 – 58.
- LESŇÁKOVÁ, Soňa: *Slovenská a ruská próza (Kontakty a preklady)*. Bratislava: Veda, 1983.
- MINÁČ, Vladimír: *Zvony zvonja na deň*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1961.
- MINÁČ, Vladimír: *Živí a mŕtvi*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1959.
- MŇAČKO, Ladislav: *Smrť sa volá Engelchen*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1963.
- MRÁZ, Andrej: *Z ruskej literatúry a jej ohlasov u Slovákov*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1955.
- NOVOMESKÝ, Ladislav: *Vila Tereza*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1963.
- PETRIK, Vladimír: *Desaťročie nádejí a pochybností*. Bratislava: Kalligram, 2000.
- RANKOV, Pavol: *Matky*. Pusté Úľany: Edition Ryba, 2011.
- SVATOŇ, Vladimír: *Z druhého brehu*. Praha: Torst, 2002.
- ŠIKULA, Vincent: *Muškat*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1981.
- ŠTÚR, Ľudovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 1993.
- ŠVANTNER, František: *Integrálny denník*. Pezinok: Formát, 2001.
- ŠVANTNER, František: *Nevesta hôľ a iné prózy*. Bratislava: Kalligram, Ústav slovenskej literatúry SAV, 2007.
- Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava: SVKL, 1956.
- ŤAŽKÝ, Ladislav: *Amenmária. Samí dobrí vojaci*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2004.
- ŤAŽKÝ, Ladislav: *Pivnica plná vlkov*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1969.
- VILIKOVSKÝ, Pavel: *Prvá a posledná láska*. Bratislava: Slovart, 2013.
- ZELENKA, Miloš: *Komparatistika v kultúrnych súvislostiach*, 2012.

